

6
KULTURA ÉS TUDOMÁNY

127.486.

49.

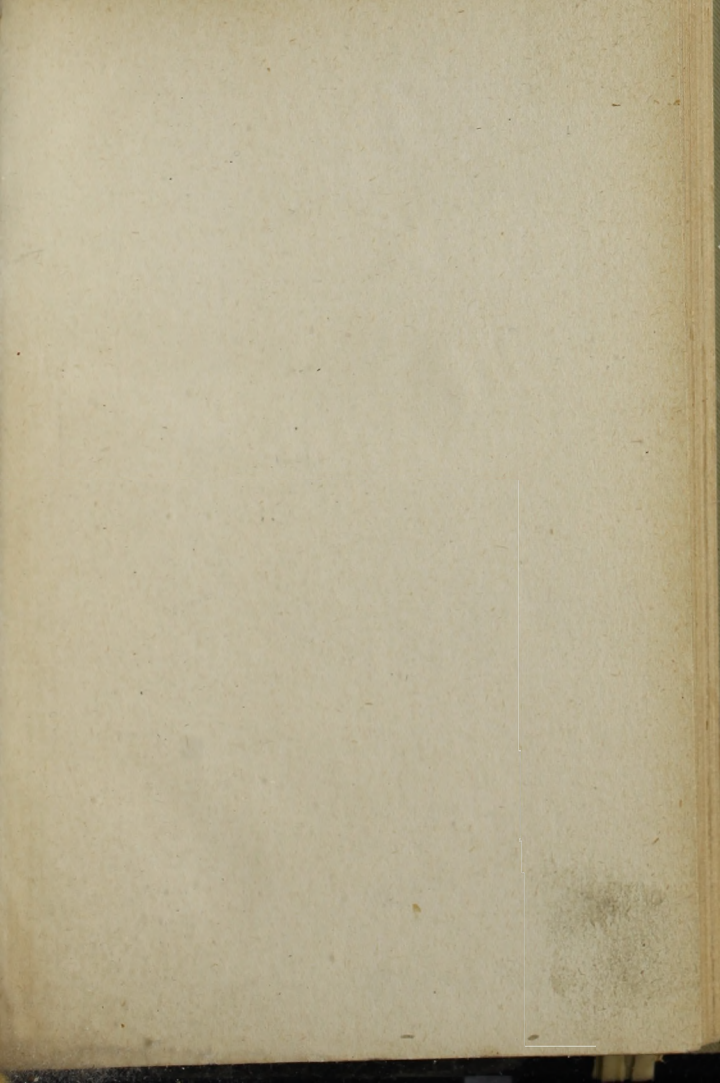
Könyvtári példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

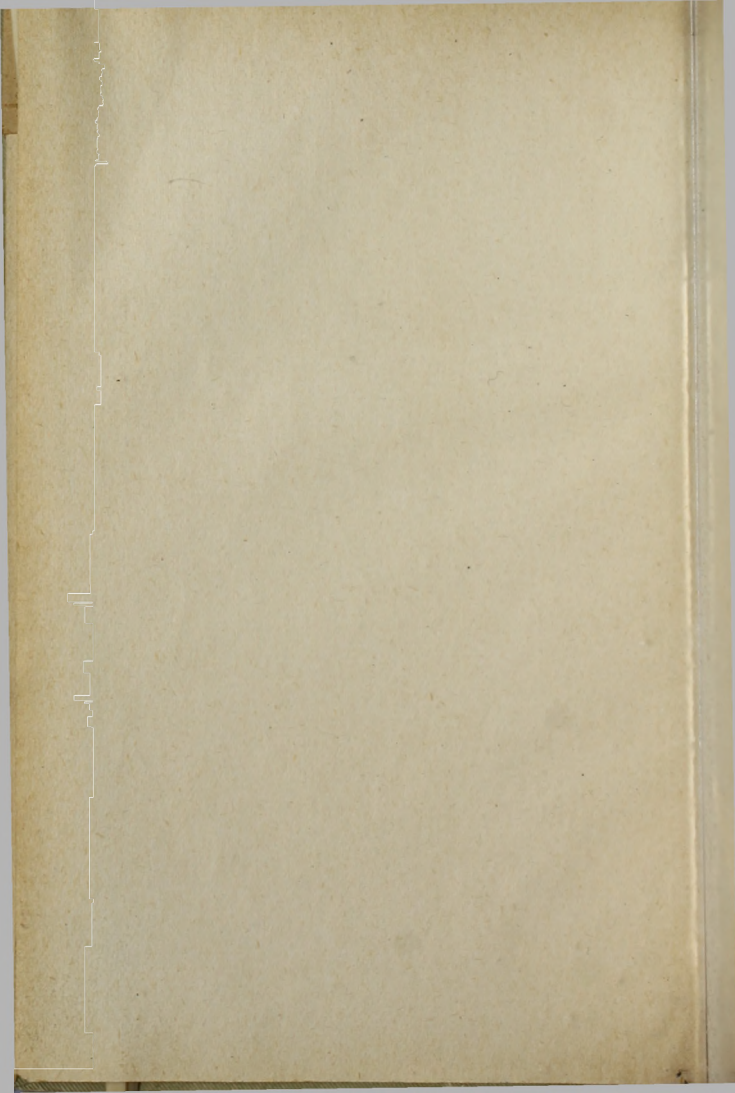
ROUSSEAU

**EGY
MAGÁNOS SÉTÁLÓ
ÁLMODOZÁSAI**

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

79/49.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

OF THE

PHYSICAL SCIENCES

CHICAGO, ILL.

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

OF THE

PHYSICAL SCIENCES

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ROUSSEAU

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ ÁLMOZÁSAI

FORDÍTOTTA RÁCZ LAJOS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

ROUSSEAU

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ
ÁLMODOZÁSAI

FORDÍTOTTA
RÁCZ LAJOS

Köteles példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

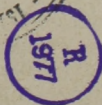
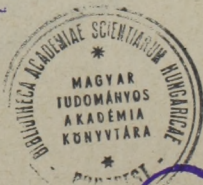
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

127486

BEVEZETÉS.

Rousseau, aki különben is neuropathikus természet volt, életének utolsó 12 esztendejében elmeza-
varban, kombinatórikus üldözési mániában (paranoia) szenvedett. Már *Vallomásai* (1765—1770) egy elmebeteg védőirata; az a meggyőződés uralkodik bennük, hogy régi barátai, akik ellenségeivé váltak, élükön Grimm-mel, Diderot-val és D'Epinaynéval, nagy összeesküvést szőttek az ő tönkretételére, nevének megbecstelenítésére, ő magának utálatos gonosztevő gyanánt való feltüntetésére. E meggyőződésében — amiben sok volt az igazság, ha az összeesküvés nem volt is Rousseau összes ismerőseire, egész Franciaországra kiterjedő, mint ő hitte — nagyon megerősítette őt a gyűlölködő Voltaire-nek 1764 december 27-én *Sentiments des citoyens* cím alatt Genfben (természetesen névtelenül) kiadott nyolc lapnyi röpirata, amely a legkíméletlenebb támadásokat intézi Rousseau ellen, a leggyűlölködőbb rágalmakat szórja reá s föltárja életének nagy sebet, súlyos bűnét: gyermekeinek kitételét, illetőleg lelenc-házba küldését. E támadás mélyen megsebezte Rousseaut; ettől fogva a megbecstelenítés kísértete állandóan ott lebeg fölötte és évről-évre mindjobban elrabolta lelki nyugalmát. Fokozta izgal-

mát a neuchâтели papságtól felizgatott môtiersi lakosság forrongása, ellene irányuló támadása, ami miatt Môtiers-t, ahol az *Emil* elítéltetése és Franciaországból való menekülése után három eléggé nyugalmas esztendő (1762—1765) töltött, szeptember 8-án ott kellett hagynia. Innen a Szentpéter-szigetére költözött, majd miután a berni kormány innen kitiltotta, Hume hívására 1766 januárius első napjaiban Angolországba utazott. De Hume hideg, nem mindig eléggé gyöngéd és tapintatos magatartása angolországi tartózkodását is csakhamar megkeserítette. Beteges elméje mindazt a kellemetlenséget, ami vele Angliában történt, egy mélyen átgondolt tervből, ellene irányuló összeesküvésből vezette le s ezt 1766 július 10-én meg is írta Humenak. E levelében jelentkezik először világosan a paranoia, az elmebetegség félreismerhetetlen nyoma. Izgalma, ha egy időre lecsillapul is, a legkisebb ok, a legcsekélyebb gyanú elegendő arra, hogy újra fel támadjon. A következő tíz év alatt így váltogatja egymást izgatottság és nyugalom, hullámhegy és hullámvölgy az életében. Az aggodalom, az ellenségei összeesküvésétől való félelem űzi el Angolországból (1767 május elején), Normandiából (1768 június közepén), majd Dél-Franciaországból. 1770 június közepén Párizsban terem, hogy itt annál könnyebben szembeszállhasson ellenségei üzelmeivel. De csakhamar kénytelen belátni, hogy sorsától nem szabadulhat; reményeiben csalódva, kortársai iránti bizalmát elveszítve, lassankint mindjobban visszavonul az emberektől, egyik köteléket a másik után tépi széjjel, míg végre egyedül állt az emberi nemmel szemben. Elborult

lelki világáról *Dialogusai* (Rousseau juge de Jean-Jacques, 1775—1776) nyújtanak felvilágosítást, amelyekben mindenütt ellenségeivel, az ellene szótt összeesküvéssel foglalkozik, ennek okát igyekszik kideríteni s magát a vádak alól tisztázni. Minden okoskodása, éles elmével vezetett vizsgálódása e rögeszme körül forog. Az kétségtelen, hogy panaszai nem teljesen légből kapottak; az a gondolat, mely az egész balhiedelem középontjául szolgál, hogy Grimm és Diderot ellenségeskedése a forrása jelleme sok tekintetben kedvezőtlen megítélésének, egészen helyes nyomokon jár s ama férfiak nagyrésze, akiket üldözőinek tekint (D'Alembert, Voltaire, Holbach, Hume, Choiseul), tényleg rosszindulattal viseltetett iránta s nem egy ama tények közül, amelyekre fejtegetéseit alapítja, történetileg igazolt.

Dialogusai tetőpontján mutatják elmezavarát. Izgalma a Notre-Dame-ban lefolyt jelenet után (1776 február 24.), midőn a *Dialogusokat* a főoltárra — mintegy a Gondviselés oltalma alá — akarta helyezni, de a vasráczozatot zárva találta, ami úgy lesújtotta, hogy egész nap mint egy őrült járt-kelt, bolyongott az utcákon, csillapulni kezd, a válság alább hagy s lassan-lassan megnyugvásnak enged helyet. Persze ez a nyugalom inkább a kimerülés kifejezése volt: az ellenállási erő elfogyasztódott s az ellankadt lélek a lemondást, megnyugvást úgy tünteti föl, mint a megfontolás eredményét. Bár szellemi és testi erői egyaránt alászálltak, nem merül tétlenségbe, hanem a legtöbb délután nagy sétákat tesz Párizs környékén, részint botanizálva, részint emlékezései fonalát követve s a múlt és jelen fölött elmélkedve. Reggelenként az-

tán — hogy ez elmélkedések gyönyörűségeit ismételve és tartóssá tegye — leírta álmodozásait s így állt elő utolsó műve: *Rêveries du promeneur solitaire*. Álmodozásai úgy tüntetik fel az üldözöttet, mint aki visszanyerte a dolgok világos látását, helyes megítélését, eljutott a megnyugvásra, lemond a küzdelemről, ellenkezésről, amelyet hiábavalónak ismer föl, tompa megadással meghajlik komor végzete előtt. Máskülönben oly komor lelke szelid melancholiában olvad föl. De azért baja, ha pillanatnyilag elmúlt is, nem tűnt el teljesen, időről-időre — ha kisebb mértékben is — látjuk annak egy-egy felvillanását, egy-egy erőszakos rohamát, ami mutatja, hogy állandóan ott leselkedik a küszöbön áldozatára, s csak egy nyílásra, hasadékra vár, hogy újra belépjen és áldozatára vesse magát. Az első és második Álmodozás 1776 késő őszen, a hetedik 1777 június 28-ika után, a nyolcadik 1777 október havában, a kilencedik 1778 tavaszán, végül a tizedik 1778 virágvasárnapján (április 12.) keletkezett; ez utóbbi ezzel a híres s mindamellett oly egyszerű mondat-tal kezdődik, amelybe Rousseau az emlékezés minden költészetét bele tudta lehelni: «Ma, virágvasárnapján, épen ötven esztendeje annak, hogy Warensnéval megismerkedtem.»

Rousseau az *Álmodozásokban* szabadon átengedi magát érzéseinek, élményeinek, visszaemlékezéseinek, ábrándozásainak; elemzi, boncolgatja, bírálja — olykor a legszigorúbb mérték alkalmazásával — saját lelkiállapotát, jellemét, vallásos, erkölcsi és bölcséleti elveit; látjuk, mily mélyre hatol az «Ismerd meg önmagadat!» elv alkalmazásában, mily erős harcot vív, hogy egyéniségét

megvédelmezze, fentartsa, az erkölcsi szabadságot érvényesítse, kötelességét teljesítse. Gyakran visszatér gyermekéveire, földézi Warensnénak, majd a Szentpéter-szigetén töltött boldog napoknak, azután a menilmonti lejtőn bekövetkezett balesetnek, egyik-másik kirándulásán előfordult különféle élményeinek a képét; bőven ír botanikai kirándulásairól s otthon a növények praeparálásáról. *Álmodozás, séta, magány* — ezekben találja lelkének boldogságát, ezek adják meg lelkének a régóta nélkülözött békét.

Valamennyi *Álmodozásán* szelid fájdalom uralkodik, megható elégikus hang rezdül át, akár kedves jeleneteket idéz vissza a multból, akár sorsa fölött panaszkodik elégikusan. De néha napsugár tör át a borún, derű a nyomott hangulaton és a *Vallomások* I. kötetének szeretetreméltó elbeszélője újra előbukkan. Az öregség ugyan kissé észrevehető nála, amennyiben nem egyszer korábbi műveiből vett gondolatokat és fordulatokat használ, de nagyjában és egészében a nyelv erőteljes harmóniája, ékesszólás, világosság és szemléleteség tekintetében az *Álmodozások* kevésbé állanak egyéb művei mögött. Hogy deliriuma csak az ellene irányuló üldözés hamis megítélésére szorított, hogy irodalmi tevékenysége nem szenvedett elmezavarától, annak *Lengyelország alkotmánya* s *Növénytani levelei* mellett *Álmodozásai* is fényes tanubizonyságai. Ezek is igazolják, amit Levallois R. elmezavaráról állít, hogy az «semmi befolyást sem gyakorolt az író tehetségére: sem nem módosította, sem nem bénította meg a nagy prózaírónál a stílus koloritját, a dikció tisztaságát, a mondat harmoniáját, mozgását, konstrukcióját,

a lendület erejét, a dedukció és összefüggés szilárdságát, a kitűnő szerkesztési képességet. Utolsó művei, épen azok, amelyeket e szörnyű belső izgatottság ideje alatt írt, a legkülönbek formára, a legkifogástalanabbak irodalmi szépség tekintetében.» Természetérzése, a természet iránt lángoló szeretete e művében is bájos, költői, az érzés hevé-
től olykor szinte az elragadtatásig fokozódó színekben és hangokban nyer kifejezést; egész lelke, egész szíve ott él ezekben a rajongó megnyilatkozásokban. Ki ne érezné, hogy a természet varázsa, amely *Vallomásaiban* és *Álmodozásaiban* elénk lép, a saját belső énjének csodálatosan gazdag és zengő kiáradása!

Miért szakította a tizedik *Álmodozását* hirtelen, szinte a mondat közepén, félbe? Miért nem folytatta azután álmodozásai írását? E kérdésekre feleletet adni nem tudunk. Igen valószínű, hogy a betegség, gyöngeség és anyagi bajok, a mindennapi kenyérért való aggodalom testileg-lelkileg egyaránt leverték, elvették kedvét és hangulatát az írástól. Már ekkor rohamosan közeledett életének alkonya . . . Az Ermenonvilleben töltött szép napok (hová 1778 május 20-án költözött ki) meg-aranyozták utolsó napjait s hat heti békés, derűs, verőfényes ujjáéledés után — amelyben még egyszer s utoljára ismét visszatért a régi Rousseau — július 2-án életének fáklyája kilobbant, a génusz megtért oda, ahonnan eredetét vette, Istenéhez.

Az egyes *Álmodozások* tartalma a következő: Az *első* szól üldözőiről és kiállott szenvedéseiről, a *második* a menilmonti lejtőn szenvedett balesetéről és annak következményeiről, a *harmadik* gyermek- és ifjúkoráról, az *I. Értekezés* után

végrehajtott erkölcsi reformjáról, az ennek következtében rászakadt bajokról, a *negyedik* a hazugságról, az *ötödik* a Szentpéter szigetén való botanizálásáról és életmódjáról, a *hatodik* a jótékonyságról és a nyomában járó lekötelezettségről, saját jelleméről és erényének alapjáról, a *hetedik* a botanikáról és az e tudománynak köszönhető belső örömekről, a *nyolcadikban* reflexiókat, elmélkedéseket találunk, a *kilencedik* a gyermekkor-nyújtotta édes örömöket rajzolja, végül a *tizedik* visszaemlékezés Warensné, a legjobb asszony jótéteményeire.

A *Les Rêveries du Promeneur Solitaire* 1782-ben jelent meg először, a Dupeyrou kiadta *Collection complète des œuvres de J. J. Rousseau* (Genève, 1782—1790) XX-ik kötetében. E szöveg alapján közli azt a *Bibliotheca Romanica* (Strassburg, éd. J. H. Ed. Heitz) s ez utóbbinak szövege szolgált a jelen fordítás alapjául.

Első séta.

Egyedül vagyok hát itt a földön s nincs többé se testvérem, se felebarátom, se barátom, se egyéb társaságom magamon kívül. A legtársaságosabb lényt, aki a legjobban szerette az embereket, közmegegyezéssel számkivetették a földről. Furfangos gyűlöletük kisütötte, hogy micsoda gyötrellem lehetne érzékeny lelkem számára a legkegyetlenebb és erőszakosan mindama kötelékeket szétszakították, amelyek ő hozzájuk fűztek. Még önmagok ellenére is szerettem volna az embereket. Ők csak úgy vonhatták ki magokat szeretetem elől, hogy megszűntek emberek lenni. Így hát most idegenekké, ismeretlenekké, szóval senkikké lettek számomra, mivel így akarták. De vajjon, elszakítva tőlük és mindentől, mi vagyok én magam? Ime, most ennek kutatása vár reám. Szerencsétlenségemre nem foghatok addig ebbe a vizsgálatba, míg egy pillantást nem vetek helyzetemre. Ezen a szemlélődésen szükségképen át kell haladnom, hogy tőlük önmagamhoz érkezzem.

Tizenöt, sőt több éve, hogy ebben a különös helyzetben vagyok, de még ma is álomnak tűnik fel előttem. Egyre azt képzelem, hogy talán valami emésztési baj gyötör, kellemetlen álmokkal küzködöm és hogy gyötrelmemtől erősen meg-

könnyebbülve fogok fölébredni, amikor majd újra barátaim társaságában leszek. Igen, kétségkívül, anélkül, hogy észrevettem volna, át kellett ugornom az ébrenlétből az alvás, vagy inkább az életből a halál állapotába. Kiragadva, nem tudom: hogyan, a dolgok rendes kerékvágásából, úgy rémlett, hogy megfoghatatlan káoszba zuhantam alá, ahol mitsem tudok észrevenni s minél inkább gondolkozom jelenlegi helyzetemen, annál kevésbbé bírom megérteni, hol vagyok.

Eh, hogyan láthattam volna előre a végzetet, amely reám várt? Hogyan foghatnám azt még ma is föl, amikor annak zsákmánya vagyok? Föltehettem-e józan ésszel, hogy egyszer majd én, ugyanaz lévén, aki valék, ugyanaz, aki még most is vagyok, a legcsekélyebb kétség nélkül egy szörnyeteg, egy méregkeverő, egy gyilkos hírébe kerülök s mint ilyennel bánnak majd velem; hogy az emberi nem borzadálya, a csőcselék játékszere leszek; hogy mindaz az üdvözlés, amellyel a járókelők engem fogadnak, csak abból fog állani, hogy leköpnék; hogy egy egész nemzedék közmegegyezéssel azzal fog mulatni, hogy engem élve eltemessen? Amikor ez a különös felfordulás bekövetkezett, eleinte — mivel készületlenül talált — egészen megzavarodtam tőle. Felindulásaim, méltatlankodásom oly őrzöngésbe ejtettek, amely csak több mint tíz év múlva birt lecsillapulni; és ezalatt az idő alatt tévedésből-tévedésbe, hibából-hibába, balgaságból-balgaságba esve, oktalanságaim által sorsom irányítóinak megannyi fegyvert szolgáltattam kezébe, amelyeket ők ügyesen felhasználtak, hogy azt visszavonhatatlanul szándékuk szerint irányítsák.

Jó darab ideig époly erőszakosan, mint hiába vergődtem. Ügyesség nélkül, ravaszság nélkül, alakoskodás nélkül, okosság nélkül őszinte, nyílt, türelmetlen, heveskedő kedéllyel lévén felruházva, vergődésemmel csak annál jobban belebonyolódtam a hálóba és szünetlenül újabb alkalmat nyújtottam nekik törbeejtésemre, amelyet ők nem mulasztottak el kizsákmányolni. Végre, mikor éreztem, hogy minden erőfeszitésem hiábavaló és hasztalanul gyötöröm magamat, az egyedüli elhatározáshoz folyamodtam, amely még hátra volt számomra, hogy t. i. alávetem magam végzetemnek és nem rugdalózom többé a kényszer ellen. Ebben a megnyugtató gondolatban minden bajomért kárpótlást találtam ama békesség által, amelyet az szerzett s amelyet az époly kínos, mint eredménytelen ellenállás folytonos munkájával nem tudtam elérni.

Egy más dolog is hozzájárult ehhez a békességhez. Üldözőim, minden furfangosságuk mellett is, figyelmen kívül hagytak egyet, amit haragjok elfeledtetett velök, hogy t. i. annak hatásait annyira fokozzák, hogy fájdalmaimat szünet nélkül táplálhassák és megújíthassák, mivel egyre valami új támadást intéznek ellenem. Azáltal is markukban tarthattak volna, ha elég ügyesek arra, hogy a reménység egy sugarát fenntartsák számomra. Vagy még azáltal is játékszerükké tehetek volna, ha valami hamis csalétket tartanak elem s azután a csalódott várakozás révén egyre kiújuló gyötrellemmel sebzik meg szívemet. De ők előre kimerítették összes segédforrásaikat; mitsem hagyva számomra fenn, önmaguktól is mindent elraboltak. A rágalmazás, a sárbatiprás, a kinevetés,

a gyalázat, amellyel elhalmoztak, époly kevésbé képes már fokozódni, mint enyhülni; egyformán képtelenek vagyunk: ők annak súlyosbítására, én pedig arra, hogy kivonjam magamat alóla. Annyira siettek nyomorúságom kelyhét csordultig megtölteni, hogy az összes emberi hatalom, a pokol midnen ravaszságától támogatva, sem bírna már semmit hozzáadni. Még a fizikai fájdalom is nemhogy növelné gyötrelmeimet, hanem csak eltérítene azoktól. Talán, ha sikoltásokra indítana, megkímélne a sóhajtozásoktól és testi keserveim eloltanák szívem keserveit.

Mitől félhetnék még részükről, miután mindent elvégeztek? Miután nem tehetik már rosszabbá állapotomat, semmi rémületet sem kelthetnek többé bennem. A nyugtalanság és ijedség oly bajok, amelyekről örökre megszabadítottak engemet; ez bizonyára megkönnyebbülés. A valódi bajok kevés hatást tesznek rám; könnyen elhatározom magam azokkal szemben, amelyeket érzek, de nem azokkal szemben, amelyekről tartok. Nekivadult képzeletem összezavarja, felforgátja, kiterjeszti és növeli őket. Várásuk százszor jobban gyötör, mint jelenlétök és a fenyegetés rettenetesebb reám, mint maga a csapás. Mihelyt lesujtanak, az esemény megfosztván azokat mindattól, amivel a képzelet felruházta, valódi értékekre szállítja le őket. Ilyenkor jóval csekélyebbeknek találom őket, mint ahogy előre képzeltem és még szenvedésem közben is némi enyhület érzése száll meg. Ebben az állapotban, midőn megszabadítva minden új félelemtől és fölmentve a nyugtalanságtól, semmi reménység sem csalogat, a pusztta megszokás elegendő lesz

arra, hogy napról-napra elviselhetőbbé tegyen rám nézve egy oly helyzetet, amelyet semmisem tehet már rosszabbá és amint az érzelem az időtartam folytán eltompul, nekik sincs több eszközük annak följújtására. Ime, ily jót tettek üldözőim velem, midőn mértéktelenül kimerítették gyűlölködésük összes fegyvereit. Minden hatalmuktól megfosztották magokat fölöttem s ezen túl fittyet hányhatok nekik.

Még nincs két hónapja, hogy a teljes nyugalom visszaszállt szívembe. Régóta semmitől sem félttem többé; de még reméltem és ez a remény, most ápolva, majd megcsalatra, volt az oka annak, hogy ezer különféle szenvedély szünetlenül ostromolta szívemet. Egy époly szomorú, mint váratlan esemény végre kizárta szívemből a remény e vékony sugarát és feltárta előttem itt alant örökre, visszahozhatatlanul kiszabott végzetemet. Ettől kezdve minden fenntartás nélkül megnyugodtam sorsomban és újra megtaláltam a békét.

Mihelyt egész kiterjedésében gyanítani kezdtem a cselszövényt, örökre elvesztettem azt a reményt, hogy a nagy közönséget még életemben helyes útra térítem a magam dolgai felől, de még ez a nyomravezetés is, minthogy nem lehet kölcsönös, ezentúl egészen hiábavaló lenne rám nézve. Az emberek hasztalan akarnának hozzám visszatérni, nem találnának föl többé. Azzal a megvetéssel, amelyet bennem keltettek, érintkezésök élvezhetetlen, sőt terhes lenne rám nézve s százszor boldogabb vagyok magányomban, mint velök élve lehetnék. Szívemből a társaság minden édes érzéseit kitépték. Ezek nem csi-

rázhatnak ki újra az én koromban; már fölötte késő. Akár jót, akár rosszat tesznek ezentúl velem, részükről minden közömbösen érint és bármit cselekedjenek, kortársaim örökre semmik maradnak számomra.

De számítottam még a jövőre és reméltem, hogy egy külön nemzedék, jobban megvizsgálva úgy az előbbi nemzedékek velem szemben hozott ítéletét, mint az irántam tanúsított magaviséletét, könnyen föl fogja tudni fedezni azoknak mesterkedését, akik azt irányítják és végre olyannak fog látni, mint amilyen vagyok. Ez a reménység iratta velem *Dialogusaimat* és sugallt ezer balga kísérletet, hogy azokat az utókorra eljuttassam. Ez a remény, bármily távoli volt is, ugyanabban az izgatottságban tartotta lelkemet, mint amikor még egy igazságos szívet kerestem a században és reménységeim, amelyeket hasztalan vetettem távolra, egyaránt játékszerévé tettek a mai embereknek. Elmondtam *Dialogusaimban*, mire alapítottam ezt a várakozásomat. Csalódtam. Szerencsére eléggé idejében megéreztem ezt arra, hogy utolsó óráim előtt még teljes megnyugvást és föltétlen pihenési időt találjak. Ez az időköz abban az időben kezdődött, amelyről beszélek és okom van hinni, hogy többé nem szenved félbeszakítást.

Nagyon kevés nap múlik el, hogy újabb elmékedések meg ne erősítenének abban, mennyire tévedtem, midőn a közönségnek helyes útra térésére számítottam, hacsak egy más korban is; mivelhogy engemet illetőleg oly kalauzok vezetik, akik szüntelenül újakkal cserélődnek fel ama testületekből, amelyek ellenszenvvel vi-

seltetnek irántam. Az egyes emberek meghalnak, de a kollektív testületek nem halnak meg. Ugyanazok a szenvedélyek itt tovább öröklődnek és lángoló gyűlöletük, mely halhatatlan, mint az a démon, amely azt sugallja, mindig egyforma erővel működik. Ha összes magánellenségeim halva lesznek, az orvosok, az oratóriánusok még élni fognak és ha majd csak ez a két testület marad üldözőmül, bizonyos lehetek felőle, hogy halálom után nem hagyják jobban békében az emlékemet, mint a hogy hagyták életemben személyemet. Az idők haladtával az orvosok, akiket valóban megsértettem talán, lecsillapodhatnak; de az oratóriánusok, akiket szerettem, akiket becsültem, akikbe teljes bizalmamat vettem és akiket sohasem sértettem meg, az oratóriánusok, ez egyházi és félig szerzetesrendi férfiak, örökre engesztelhetetlenek lesznek, az ő saját méltánytalanságok alkotja szemökben bűnömöt, amelyet önszeretetök sohasem fog nekem megbocsátani, a nagyközönség pedig, amelynek ingerültségét szünet nélkül gondosan táplálni és élesíteni fogják, nem fog náluknál előbb lecsillapodni.

Minden elvégeztetett számomra a földön. Sem jót, sem rosszat nem lehet itt többé velem cselekedni. Semmi remélni- vagy félnivaló sem marad többé számomra fenn e földön s én szegény, szerencsétlen, de Istenhez hasonlóan szenvedésmentes halandó, nyugodt vagyok az örvény mélyén.

Mindaz, ami külsőleges, idegen ezentúl rám nézve. Nincs többé e világon se felebarátom, se embertársam, nincsenek barátaim. Olyan vagyok a földön, mintha egy idegen bolygóról estem

volna le, amelyen laktam. Ha fölismerek valamit magam körül, azok csupa elszomorító és szívet-tépő tárgyak szívem számára és nem vethetem szemeimet arra, ami érint és környez, anélkül, hogy bennök valami okot ne találnék a megvetésre, ami felháborít, vagy a fájdalomra, ami megszorít. Távolítsuk el hát elméből az összes kínos tárgyakat, amelyekkel époly fájdalomasan, mint hasztalanul foglalkoznám. Egyedül állván életem hátralevő részében, mivel csak magamban találom meg a vigasztalást, a reménységet és a békét, nem szabad és nem is akarok többé egyébbel, mint csupán magammal foglalkozni. Ebben az állapotban veszem újra elő annak a szigorú és őszinte vizsgálatnak a folytatását, amelyet hajdan *Vallomásaimnak* neveztem. Utolsó napjaimat annak szentelem, hogy tanulmányozom magamat és előre elkészítem a számadást, amelyet nem fogok késni magamról nyújtani. Adjuk át teljesen magunkat a saját lelkemmel való társalgás édességének, mivelhogy ez az egyetlen, amit az emberek nem vehetnek el tőlem. Ha belső állapotom fölött való elmélkedéssel sikerül azt jobban rendbe hoznom és a bajtól, ami még benne maradhat, megtisztítanom, elmélkedéseim nem fognak teljesen kárba veszni és habár semmi hasznomat sem vehetik már a földön, utolsó napjaimat nem vesztegettem el hiába. Naponkénti sétáim üres időit gyakran bájos szemlélődések töltötték ki és sajnálom, hogy azok kivesztek emlékezetemből. Írásban fogom megrögzíteni azokat, amelyek még ezután fölbukkannak; és valahányszor újra elolvasom, újra végigélezem őket. El fogom feledni szeren-

csétlenségeimet, üldözőimet, gyalázataimat, ha arra az árra gondolok, amit szívem kiérdemelt.

Ezek a lapok tulajdonképpen csak álmodozásaimnak formátlan naplói lesznek. Sok szó lesz bennök rólam, mivel egy magányos ember, aki elmélkedik, szükségképpen sokat foglalkozik önmagával. Egyébiránt mindazok az idegen eszmék, amelyek séta közben fejemen átsuhannak, hasonlóképpen megtalálják benne helyöket. El fogom mondani, mit gondoltam, úgy, amint az bennem támadt és époly kevés kapcsolattal, mint a mennyiben a tegnapi képzetek a másnapiakkal rendesen állanak. De ebből jellememnek és kedélyhangulatomnak mindig új ismerete fog származni, amaz érzelmek és gondolatok megismerése révén, amelyek mostani szokatlan állapotomban elmém naponkénti táplálékát alkotják. E lapok tehát *Vallomásaim* függeléke gyanánt tekinthetők, de nem adom nekik többé ezt a címet, mivel úgy érzem, hogy semmi olyas mondanivalóm sincs, ami ezt megérdemelhetné. Szívem megtisztult a balsors kohójában és alig találok benne — amint gondosan vizsgálom — a megróvható hajlam némi maradványára. Mit gyónhatnék még meg, mikor minden földi vonzalmat kiszakítottak belőle? Époly kevésbé dícsérhetem, mint gáncsolhatom magamat: ezen túl semmi vagyok az emberek közt és csupán ez mindaz, ami lehetek, minthogy semmi valóságos viszonyban, igazi társaságban sem állok velök. Minthogy semmi jót sem tehetnk, ami rosszra ne forduljon, minthogy nem cselekedhetem úgy, hogy másnak vagy magamnak ne ártsak, a tartózkodás lett egyetlen kötelességemmé és ezt

amennyire tölem telik, teljesítem. De e testi té-
lenség közben lelkem még egyre munkálkodik,
még érzelmeket, gondolatokat teremt és belső
erkölcsi élete, minden földi és idői érdek halála
folytán, még erősbülni látszik. Testem csak za-
var, csak akadály ezentúl számomra és ameny-
nyire csak birom, előre felszabadulok alóla.

Egy ily szokatlan helyzet bizonyára megér-
demli, hogy megvizsgáltassék és leirassék s ennek
a vizsgálatnak szentelem utolsó szabad időmet.
Hogy ezt sikerrel tehessem, rend- és módszeresen
kellene eljárnom; de erre a munkára képtelen
vagyok, sőt ez el is távolítana attól a célomtól,
hogy számot adjak magamnak lelkem módosula-
tairól és ezek egymásra következéseiről. Bizonyos
tekintetben azokat a műveleteket fogom maga-
mon elvégezni, amelyeket a fizikusok a levegővel
végeznek, hogy annak naponkénti állapotát meg-
ismerjék. Lelkemre fogom alkalmazni a légsúly-
mérőt és ezek a jól irányított és többször megis-
mételt műveletek époly biztos eredményeket szol-
gáltathatnak majd nekem, mint az övéik. De nem
terjesztem ki ily messze vállalatomat. Beérem
azzal, hogy jegyzékbe veszem műveleteimet és
nem törekszem arra, hogy rendszerbe foglaljam
őket. Ugyanarra a kísérletre vállalkozom, mint
Montaigne, de teljesen ellenkező céllal, mint ő:
mert ő csak mások számára írta *Essais*-it, míg én
csak a magam számára írom *Álmodozásaimat*. Ha
öregebb napjaimban az elköltözés közeledtekor
ugyanabban a helyzetben maradok, miként remé-
lem, mint amelyben vagyok, olvasásuk eszembe
fogja idézni azt az édes érzést, amelyet írásuk köz-
ben élvezek és ekképen újjászülvén számomra az

elmúlt időt, úgyszólván meg fogja létemet kettőztetni. Dacára az embereknek, még tudom élvezni a társaság kellemét és elaggottan egy más korban fogok élni magammal, mintha egy fiatalabb barátommal élnék.

Első *Vallomásaimat* és *Dialógusaimat* folytonos aggodalomban írtam amiatt, hogyan rejthetném el őket üldözőim ragadozó kezei elől, hogy — ha lehetséges — eljuttassam őket a későbbi nemzedékekhez. Erre az iratra nézve nem gyötör többé ez a nyugtalanság ; tudom, hogy úgyis hiábavaló lenne ; és miután az a vágy, hogy az emberek jobban megismerjenek, kialudt szívemben, csak mély közömbösség maradt ott, mind igazi irataim, mind ártatlanságom emlékműveinek sorsára vonatkozólag, amelyek talán már mindörökre megsemmisültek. Hadd kémleljék ki, mit csinálok, hadd nyugtalankodjanak e lapok miatt, hadd kerítsék hatalmukba, hadd sikkasszák el, hadd hamisítsák meg őket, — mindez egyre megy nekem ezentúl. Sem el nem rejtem, sem nem mutogatom őket. Ha életben elrabolják tőlem, sem a megírásuknál érzett örömet, sem azok tartalmának emlékeztét, sem azokat a magános elmélkedéseket, amelyeknek azok eredményei és amelyek forrása csak lelkemmel együtt aludhat ki, nem fogják tőlem elrabolni. Ha balsorsom legelső csapásaitól kezdve értettem volna hozzá, hogy végzetem ellen ne rugdalózzam és arra határozzam magam, amire ma határozom : az emberek minden erőfeszítései, minden borzalmas cselfogásai hatástalanul pattantak volna le rólam és összes cselszövényeikkel sem zavarták volna meg jobban nyugalمامat, mint ahogy ezentúl összes sikereikkel sem képe-

sek azt megzavarni ; hadd élvezzék tetszésök szerint gyalázatokat, abban nem fognak megakadályozni, hogy ártatlanságomat élvezzem és napjaimat, minden ármánykodásaik ellenére, békében fejezzem be.

Második séta.

Miután tehát arra az elhatározásra jutottam, hogy leírom lelkem szokásos állapotát, a legszokatlanabb helyzetben, amelyben valaha halandó lehet, e vállalkozásom végrehajtására semmi egyszerűbb és biztosabb módot nem láttam, mintha hűséges lajtsromot vezetek magános sétáimról és azokról az álmodozásokról, amelyek azokat kitöltik, amikor fejem teljesen szabad és gondolataim ellenállás és feszély nélkül követhetik kedvenc hajlamaikat. A magánynak és elmélkedésnek ezen órái az egyedüli órái a napnak, amikor teljesen a magamé vagyok, a magamé minden elszóródás nélkül, akadály nélkül és amikor igazán elmondhatom, hogy az vagyok, amivé a természet rendelt.

Csakhamar éreztem, hogy szerfölött sokáig késsem e terv kivitelével. Kevésbé élénk képzeletem nem lobban már úgy lánggra, mint hajdan, ama tárgy szemléleténél, amely azt mozgásba hozza, kevésbé mámorosodom meg az álmodozás deliriumától ; több visszaemlékezés, mint új alkotás van abban, amit ezentúl létrehoz ; lanyha lankadtság bágyasztja el minden képességemet ; lelkem csak kínosan tud roskatag hüvelyéből magasra szökellni és ama jövő állapot reménye nélkül, amely után áhítozom, mivel érzem, hogy

jogom van reá, csupán emlékezésekben élnék. Így tehát, hogy magamat hanyatlásom előtt vizsgálhassam, legalább néhány évvel azokba az időkbe kell visszaszállnom, amikor itt alant minden reményemet elveszítvén és nem találván többé a földön táplálékot szívem számára, lassankint hozzászoktam ahhoz, hogy azt saját lényegével tápláljam és minden eledelét önmagamban keressem.

Ez a segélyforrás, amely fölötté későn jutott eszembe, oly termékeny lett, hogy csakhamar mindenért kárpótolni tudott engem. Az önmagambatérés szokása végre elfeledtette velem bajaim érzését, sőt majdnem emlékét is; így saját tapasztalatomból tanultam meg, hogy az igazi boldogság forrása bennünk van és semmi emberi hatalom sem képes reá, hogy igazán nyomorulttá tegye azt, aki tudja akarni, hogy boldog legyen. Négy vagy öt év óta rendszeresen megízleltem azokat a benső gyönyöröket, amelyeket a szerető és szelid lelkek a szemlélődésben találnak. Ezek az elragadtatások, ezek az extázisok, amelyeket néha-néha éreztem, mikor így egyedül sétáltam, oly élvezetek voltak, amelyeket üldözőimnek köszönhetnek; nélkülök sohasem találtam, sohasem ismertem volna meg azokat a kincseket, amelyeket magamban hordtam. Igazán nehéz ennyi gazdagságról hűséges jegyzéket vezetnem. Ha a sok édes ábrándozást eszembe akartam idézni, ahelyett, hogy leírnám őket, visszaestem beléjük. Oly lelkiállapot ez, amelyet a visszaemlékezés újra visszahoz és amelyet csakhamar megszűnnénk ismerni, ha teljesen megszűnnénk azt érezni.

Jól éreztem ezt a hatást azokban a sétákban, amelyek ama tervem megfogamzását követték,

hogy megírom *Vallomásaim* folytatását, különösen abban, amelyről beszélni akarok és amelynél egy váratlan baleset megszakította képzeteim fonalát és egyidőre más irányba terelte őket.

1776 október 24-én, egy csütörtöki napon ebéd után a körutak mentén haladtam egészen a Chemin Vert-utcaig, a melyen át a menilmontanti magaslatokra jutottam fel, innen pedig a szőlők és rétek közt vivő ösvények nyomát követve, Charonneig azon a mosolygós tájon haladtam át, mely e két falut egymástól elválasztja; azután egy fordulót tettem, hogy a másik oldalról ugyanezek a réteken át térjek vissza. Ugyanaz az édes gyönyörűség és érdeklődés töltött el, amint végighaladtam rajtok, amely a kellemes tájképeknél mindig elfogott és néha meg-megálltam, hogy a növényeket a zöld mezőben szemügyre vegyem. Észrevettem kettőt, melyeket eléggé ritkán láttam Párizs körül és amelyeket nagy bőségben találtam itt ebben a járásban. Az egyik a *Picris hieracioides*, az összetettek családjából, a másik pedig a *Bupleurum falcatum*, az ernyősvirágúakéból. Ez a fölfedezés nagy öröme hangolt és sokáig szórakoztatott, míg végül egy, kivált ily emelkedett helyen, még ritbább növényre bukkantam, t. i. a *Cerastium aquaticum*-ra, amelyet — dacára a még aznap bekövetkezett balesetemnek — megtaláltam egy könyvben, amelyet magammal hordtam és növénygyűjteményembe soroztam.

Végre, miután több más növényt tüzetesen szemügyre vettem, amelyet még virágzó állapotban láttam és amelyek külső képe és felsorolása, bár ismerős volt előttem, mégis mindig örömet okozott, lassankint abbahagytam ezeket az apró-

lékos megfigyeléseket és annak a nem kevésbé kellemes, de megindítóbb benyomásnak engedtem át magamat, melyet mindez együttvéve gyakorolt reám. A szüret néhány nappal előbb véget ért; a városi sétálók már visszahúzódtak, a parasztok is elhagyták a téli munkálatokig a szántóföldeket. A még zöld és mosolygó, de részben lombjavesztett és már csaknem egészen elhagyatott mezőség mindenütt a magánynak és a tél közeledésének képét tárta elém. Tekintetéből az édes és szomorú benyomásoknak kéveréke származott, nagyon is hasonló az én koromhoz és sorsomhoz, semhogy magamra ne alkalmazzam. Egy ártatlan és szerencsétlen élet alkonyán láttam magamat, lelkem még telve heves érzelmekkel s elmém még egynémely virággal díszítve, de amelyeket már elhervasztott a szomorúság és elszáritottak a bosszúságok. Egyedül és elhagyatva az első fagyok közeledtét éreztem és kiapadó képzeletem nem népesítette be többé magányomat szívem szerint alkotott lényekkel. Söhajtva így szóltam magamban: Mit műveltem itt alatt? Arra születtem, hogy éljek és meghalok anélkül, hogy éltem volna. Legalább nem az én hibám volt és létem teremtetőjéhez el fogom vinni, ha nem is a jó cselekedetek áldozatát, amelyeket nem engedtek végrehajtanom, legalább a megghiúsított jó szándékok, az egészséges, de hatástalanná tett érzelmek és az emberek megvetésétől kipróbált türelem adóját. Ellágyultam ezekre az elmélkedésekre, röviden összefoglaltam lelkem gerjedelmeit ifjúkoromtól fogva és érett korom idején, meg amióta ki-rekesztettek az emberi társadalomból és ama

hosszú visszavonultság alatt, amelyben napjaimat be kell fejeznem. Gyönyörűséggel tértem vissza szívem minden vonzalmához, annak oly gyöngéd, de oly vak ragaszkodásaihoz, azokhoz a nem annyira szomorú, mint inkább vigasztaló képzetekhez, amelyekkel elmém néhány év óta táplálkozott és rajta voltam, hogy eléggé vissza-idézzem őket emlékezetembe és így csakem ahhoz hasonló gyönyörrel írjam le őket, mint amilyennel annak idején átengedtem volt magamat nekik. Délutánom e békés elmélkedések közt telt el és napommal nagyon megelégedve tértem hazafelé, amikor az az esemény, amelynek elbeszélése most következik, kiragodott álmodozásaimból.

Hat óra tájban a menilmonti lejtőn ereszkedtem alá, csaknem átellenben a Galant Jardinierrel, amikor az előttem haladó járókelők egyszerre nagy hirtelen félreugrottak s én egy nagy dán kutyát láttam magam felé rohanni, amely teljes erejével egy hintó előtt száguldvá, már elegendő idővel sem rendelkezett arra, hogy futását meglassítsa vagy félretérítse, amikor engem megpillantott. Úgy éreztem, hogy az egyedüli mód, amellyel földretaszításomat kikerülhetem, az, ha egy pontosan kimért nagy ugrást teszek a magasba, úgy, hogy a kutya alattam elhaladhasson, amíg én a levegőben leszek. Ez a villámnál gyorsabb gondolat, de amelyet már nem érkeztem sem megfontolni, sem végrehajtani, volt az utolsó, balesetem bekövetkezése előtt. Sem a taszítást, sem a zuhanást nem éreztem, sem semmit, ami azután következett, egészen addig a pillanatig, amíg magamhoz tértem.

Csaknem éjszaka volt, midőn visszanyertem eszméletemet. Három vagy négy fiatal ember karjai közt találtam magamat, akik elbeszélétk, mi történt velem. A dán kutya, nem tudván nekiiramodását visszatartani, két lábszáramra zuhant s engem mind tömege súlyával, mind gyorsasága erejével meglökve, fejfel előre taszított: leeső testem egész súlyát felső állkapcsom fogván föl, az a nagyon göröngyös kövezeten erős ütődést szenvedett és a zuhanás annál hevesebb volt, minthogy ereszkedőnél lévén, fejem mélyebben szállott alá lábaimnál.

A hintó, amelyikhez a kutya tartozott, nyomban követte ezt és keresztülgázolt volna rajtam, ha a kocsis rögtön vissza nem rántotta volna lovait. Ezeket tudtam meg azok elbeszéléséből, akik fölemeltek és még akkor is támogattak, amikor magamhoz tértem. Az állapot, amelyben e pillanatban találtam magamat, sokkal különösebb, semhogy leírását ne nyújtanám.

Az éj leszállott. Észrevettem az eget, néhány csillagot s némi kis zöld gyepet körülöttem. Ez az első észrevétel egy pillanatig fölséges volt. Minden érzésem ebben összpontosult. Ebben a pillanatban keltem életre és úgy tetszett, hogy könnyed létemmel mindama tárgyakat eltöltöm, amelyeket észrevettem. Teljesen a jelen pillanattal eltelve, semmire sem emlékeztem vissza; semmi határozott fogalmam nem volt egyéniségmről, a legkisebb képzetem arról, ami velem történt; nem tudtam sem azt, ki valék, sem azt, hol valék; nem éreztem sem fájdalmat, sem félelmet, sem nyugtalanságot. Láttam, hogy foly a vérem, mint ahogy láttam volna egy patak folyá-

sát, egyáltalában nem gondolva arra, hogy ez a vér valamiképpen az enyém. Egész lényemben elragadó nyugalmat éreztem, amelyhez foghatót, valahányszor visszaemlékezem reá, az ismert gyönyörök egész hatókörében sohasem találok.

Megkérdezték, hol lakom: képtelen voltam megmondani. Kérdeztem, hol vagyok? Azt mondták: *a magas határkőnél*; olybá tűnt föl, mintha azt mondták volna: *az Atlas hegyénél*. Fokozatosan meg kellett kérdeznem az országot, a várost és a városnegyedét, amelyben voltam. Még ez sem lett elegendő, hogy fölismerjem magamat; egészen a boulevardig el kellett innen mennem, hogy lakásom és nevem eszembe jusson. Egy ismeretlen úr, aki oly jószívű volt, hogy elkísért egy darabon, megtudva, hogy oly messze lakom, azt tanácsolta, vegyek a Temple-nál egy bérkocsit s azon menjek haza. Azonban nagyon jól lépdeltem, nagyon könnyedén, sem fájdalmat, sem semmi sebet nem érezve, habár folyton sok vért hánytam. De hideg borzongást éreztem, minek következtében összezúzott fogaim nagyon kellemetlenül verődtek össze. A Temple-hoz érkezve, azt gondoltam, hogy miután fáradság nélkül lépek, jobb lesz így gyalog folytatni utamat, mint kitenni magamat annak, hogy egy bérkocsiban az Isten hidege vegyen meg. Így tettem meg a félmért földet, ami a Temple-tól a Platrière-utcaig terjed, minden fáradság nélkül lépdelve, kikerülve a torlódást, a kocsikat, éppen oly jól megválasztva és követve utamat, mint ahogy teljesen jó egészségben tehettem volna. Megérkezem, megnyitom a titkos rugót, amelyet a kapu ajtajára tétettek, felkapaszodom

a homályban a lépcsőn és végre belépek otthonba minden más baleset nélkül, mint zuhanásom és következményei, amelyeket még észre sem vettem ekkor.

Feleségem sikoltozásai, amikor engem megpillantott, értésemre adták, hogy cudarabbul jártam, semmint hivén. Az éjet eltöltém anélkül, hogy ismerném és érezném még bajomat. Másnap a következőket éreztem és találtam: Felső ajkam belülről egészen az orromig meg volt hasadva, kívülről a bőr jobban megvédte és megakadályozta a teljes elszakadást; négy fogam belevágódott a felső állkapocsba, az arcnak egész része, amely ezt takarja, végtelenül meg volt dagadva és összezúzódva, jobb hüvelykujjam összetiporva és igen felnőve, bal hüvelykujjam súlyosan megsebesülve, balkarom megtaposva, baltérdem szintén nagyon megdagadva és azt egy erős és fájdalmas zúzódás miatt teljesen képtelen voltam meghajlítani. De mind e sok zúzódás dacára semmi tagom sem tört el, még csak egy fogam sem, oly szerencse, amely ehhez hasonló zuhanásnál a csodával határos.

Ime: egészen hiven balesetem története. Ez a történet néhány nap alatt egész Párisban annyira megváltoztatva és kiforgatva terjedt el, hogy lehetetlen volt rajta bármit is fölismerni. Előre számíthattam erre az átalakításra; de annyi furcsa körülmény járult hozzá, annyi homályos beszéd és elhallgatás kísérte, oly nevetségesen diszkrét hangon beszéltek nekem róla, hogy mindez a rejtély nyugtalanítani kezdett. Mindig gyűlöltem a sötétséget, mi természet-szerűleg borzalmat kelt bennem s ezt a borza-

dályt az a sötétség, amely annyi év óta környez, nem csökkenthette. E korszak minden furcsasága közül csak egyet fogok megjegyezni, de ez elegendő lesz arra, hogy a többieket is megítélhessük.

M***, akivel soha semmiféle összeköttetésben sem állottam, elküldte hozzám titkárát, hogy tudakozódjék hogylétem felől és nagy szolgálatkészséggel felajánlotta szolgálatait, de azok a fennforgó körülmények közt javulásomra nem nagyon hasznosaknak tűntek föl előttem. Titkárja azonban egyre nagyon élénken sürgetett, hogy vegyem igénybe ajánlatait s utóljára azt mondta, hogyha nem bízom benne, egyenesen M***-nek írhatok. Ez a nagy buzgólkodás és az a bizalmaskodó hang, amellyel ezt kísérte, elárulta előttem, hogy mindez alatt valami rejtély lappang, amelybe hasztalan igyekeztem behatolni. Nekem sem kellett egyéb, hogy megriadjak, kivált abban a felizgatott állapotban, amelybe balesetem és az azt kísérő láz juttatta fejemet. Ezer nyugtalanító és szomorú föltevés rohanta meg lelkemet; mindahhoz, ami körültem történt, magyarázatokat fűztem, amelyek inkább a láz deliriumát, mint egy oly férfiú hidegvérét jelezték, aki semmi iránt sem érdeklődik többé.

Egy más esemény végkép megzavarta nyugalmamat. ***-né néhány év óta meg-meglátogatott, anélkül, hogy gyaníthatnám: miért? Apróbb affektált ajándékai, gyakori oknélküli és unalmas látogatásai eléggé jelezték előttem, hogy valami titkos célja van velük, de nem tárták azt föl előttem. Egy regényről beszélt nekem, amelyet írni akart, hogy a királynénak felajánlja. Megmondtam neki, mit tartok az írónókról. Értésemre adta,

hogy e tervének célja anyagi helyzetének rendbehozatala s e végből támogatásra van szüksége; semmi ellenvetést sem tehettem. Utóbb azt mondta, hogy miután a királynéhoz nem tudott bejutni, elhatározta, hogy a nagyközönséghez fordul könyvével. Ez sem olyan dolog volt, hogy tanácsokat adjak neki, amiket nem is kért tőlem és amelyeket meg sem fogadott volna. Beszélt róla, hogy előzőleg megmutatja nekem kéziratát. Kértem, hogy a viláგért se tegye és nem tette.

Lábbadozásom alatt egy szép napon elküldte nekem könyvét teljesen kinyomtatva, sőt bekötve és az előszóban oly vastag, oly izléstelenül felrakott és annyi nagyképűséggel kiszínezett dicséretet találtam magamról, hogy nagyon kellemetlenül éreztem miatta magamat. Az a durva csúszás-mászás, amely az egészen érezhető volt, sohasem járt együtt a jóakarattal; szívem nem szokott e tekintetben csalatkozni.

Néhány nap múlva ***-né leányával együtt meglátogatott. Tudomásomra hozta, hogy könyve igen nagy föltűnést keltett egy jegyzet miatt; én alig vettem észre ezt a jegyzetet, midőn a regényt futólag átlapoztam. ***-né eltávozása után újra elolvastam azt; fontolóra vettem célzatát s úgy hiszem, megtaláltam benne látogatásainak, hízelgéseinek, előszava vaskos dicséreteinek indító okát és úgy láttam, mindennek nem volt más célja, mint a közönséget úgy hangolni, hogy nekem tulajdonítsa ezt a jegyzetet s következésképp azt a gáncsolást, amelyet az közzétételének fennforgó körülményei közt szerzője ellen fölidézhetett.

Semmi eszköz sem volt kezemügyében, hogy

ezt az álhírt és azt a benyomást, amelyet az fölkelthetett, leromboljam s mindaz, ami rajtam állt, csupán annyi volt, hogy ne tápláljam azt, továbbra is eltúrve ***-nének és leányának hiábavaló és tüntető látogatásait. E célból a következő levélkét írtam az anyának :

«Miután Rousseau egy szerzőt sem fogad magánál, megköszöni ***-nének jóindulatát és fölkéri, ne tisztelje meg többé látogatásaival.»

Egy formájára nézve udvarias, de csavaros észjárású levéllel válaszolt, mint amilyenek mindazok, amelyeket hasonló esetben írnak hozzám. Barbár módon tört döftem érzékeny szívébe és elhihetem levelének hangjáról, hogy miután oly élénk és oly igaz érzelmekkel viseltetik irántam, ezt a szakítást nem fogja úgy elviselni, hogy bele ne haljon. Mint látszik, az egyenesség és nyíltszívűség minden dologban szörnyű bűn a világon s én gonosznak és kegyetlennek tűnök fel kortársaim előtt, holott nincs más bűnöm, mint hogy nem vagyok hamis és álnok, mint ők.

Többízben kimentem már hazulról, sőt elég sokszor sétáltam a Tuilleries-ben, amikor többeknek azok közül, akikkel találkoztam, a csodálkozásán láttam, hogy valami más hír is keringhet felőlem, amiről még nem hallottam. Végre megtudtam, hogy azt híresztelték felőlem, hogy *elesésem folytán* meghaltam és ez a hír oly hirtelenséggel terjedt és oly makacsul, hogy több mint két héttel azután, hogy értesültem róla, mint bizonyos dologról beszéltek róla az udvarnál. Az *Avignoni Híradó* (Le Courrier d'Avignon) — s ezt siettek nekem megírni — midőn ezt a szerencsés hírt tudatta, nem mulasztotta el, hogy

ez alkalommal a gyalázkodások és méltatlanságok azon adójából, amelyeket halálom után emlékeztem számára gyászszónoklatok gyanánt készen tartogatnak, előre egy kis ízelítőt ne adjon.

Ezt a hírt egy még különösebb körülmény kísérte, amelyről csak véletlenül értesültem és amelyről semmi további részleteket sem sikerült megtudnom. Ez az volt, hogy egyidejűleg aláírást indítottak az általam hátrahagyott kéziratok kinyomatására. Ebből megértettem, hogy készen tartogattak egy iratsomót, amelyet kizárólag azért gyártottak, hogy azokat tüstént halálom után a nevem alatt kiadják; mert elgondolni azt, hogy bármit azokból, amiket tényleg találhatnának, híven kinyomtatnának, oly balgaság volt, ami nem juthatott egy okos ember eszébe és amitől tizenöt évi tapasztalatom nagyon is megóvott engemet.

Ezek a sorban egymás után tett észrevételek, amelyeket több más, nem kevésbé meglepő követett, újra megriasztották képzeletemet, amelyről azt hittem, hogy már erejét vesztette; és ez a sűrű sötétség, amelyet szünet nélkül fokoztak körülöttem, mindazt a borzalmat újra lángra gyújtotta, amelyet természetyszerűleg keltenek bennem. Agyonfárasztottam magamat azzal, hogy ezer magyarázatot fűztem hozzájuk és megérteni törekedtem a rejtélyeket, amelyeket megfejthetetlenekké tettem számomra. Ennek a sok talánynak egyetlen állandó eredménye összes megelőző következtetéseim megerősítése lőn, t. i. hogy miután személyemnek és jóhírnevemnek sorát az egész most élő nemzedék egyetértőleg megállapította, semmi erőfeszitésem ki nem vonhatott

engem az alól, mivel bármi hagyatékot is teljesen lehetetlen későbbi korokra eljuttatnom anélkül, hogy ne oly kezek útján származtassam el azokba, amelyeknek érdekekben áll annak eltüntetése.

De ezúttal tovább mentem. Annyi véletlen körülmény halmaza, legkegyetlenebb ellenségeimnek úgyszólván a szerencse-eszközölte fölemelkedése; mindazok, akik a kormány rúdjánál ülnek, mindazok, akik a közvéleményt irányítják, az összes magas állásban levő, az összes hangadó emberek, mintha csak a rosta szemelte volna őket ki azok közül, akiknek valami titkos neheztelésök van ellenem, hogy a közös összeesküvésben részesek legyenek, — ez az egyetemes egyetértés sokkal rendkívülibb, semhogy tisztán a véletlen műve lehessen. Egyetlenegy ember, aki vonakodott volna abban résztvenni, egyetlenegy ellentétes esemény, egyetlenegy előre nem látott és akadályozó körülmény elegendő lett volna arra, hogy azt halomra döntse. De így valamennyi akarat, valamennyi végzetszerűség, a szerencse és az összes változások megszilárdították az emberek munkáját és ez az oly meglepő, szinte a csodával határos összetalálkozás nem hagyhat fenn nálam semmi kétséget aziránt, hogy teljes sikere előre meg volt írva az örök isteni végzésekben. Egy sereg különös megfigyelés részint a múltból, részint a jelenből annyira megerősít ebben a vélekedésemben, hogy nem bírom magamat visszatartani attól, hogy ugyanazt a művet, amit eddigelé csak az emberi gonoszság gyümölcsének néztem, ezentúl úgy ne tekintsem, mint az ég azon titkainak egyikét, amelyeket az emberi ész képtelen megfejteni.

Ez a gondolat távolról sem kegyetlen és szívet-tépő reám nézve, hanem inkább megvigasztal, lecsöndesít és segít megnyugodnom. Nem megyek oly messzire, mint Szent Ágoston, aki még elkárkozásában is megvigasztalódott volna, ha ez lett volna Isten akarata. Az én megnyugvásom, igaz, kevésbbé önzetlen, de nem kevésbbé tiszta és a forrás, amelyből ered, szerintem méltóbb ama tökéletes lényhez, akit imádok.

Isten igazságos ; ő akarja, hogy szenvedjek ; s ő tudja, hogy ártatlan vagyok. Ime bizalmam indító oka ; szívem és eszem azt kiáltja felém, hogy az nem fog engem megcsalni. Hadd dolgozzanak hát az emberek és a sors ; tanuljunk meg zúgólódás nélkül szenvedni : utoljára min-dennek rendbe kell jönnie és előbb vagy utóbb én is helyemre kerülök.

Harmadik séta.

Megöregszem, miközben egyre tanulok.

Solon gyakran ismételte öreg korában ezt a verset. Olyan értelme van, hogy én is elmondhatnám az enyémre vonatkozólag ; de bizony nagyon szomorú tudomány az, amit a tapasztalat húsz év óta velem szereztetett : ennél többet ér a tudatlanság. A balsors kétségkívül nagy tanító-mester ; de ez a tanító drágán fizetteti meg tanításait és a haszon, mit belőle vonhatunk, sokszor nem ér föl azzal az árral, amit értök fizetünk. Egyébiránt, mielőtt mindezt az ismeretet ily késői leckék útján megszereztük volna, a felhasználására való alkalmas pillanat elmúlik.

Az ifjúkor való arra, hogy tanulmányozzuk a bölcseséget ; az öregkor már az alkalmazásának az ideje. A tapasztalat, elismerem, mindig oktat, de csak arra az előttünk álló arasznyi időre használ. Nem késő-e már a meghalás pillanatában tanulnunk meg, hogyan kellett volna élnünk?

Eh, mit használnak nekem a sorsomról, és amelyeknek ez a kifolyása, a mások szenvedélyeiről oly későn és oly fájdalmasan szerzett felvilágosítások? Hisz' csak azért tanultam jobban megismerni az embereket, hogy jobban érezhessem a nyomorúságot, amelybe taszítottak ; de ez az ismeret, jöllehet föltárta előttem összes kelepceiket, egyet sem tudott velem elkerülni. Miért nem maradtam mindig ebben az együgyű, de édes bizalomban, amely annyi éven át nagyhangú barátaim zsákmányává és játékszerévé tett anélkül, hogy mindenféle cselszövényeikkel körülfonva, a legkisebb sejtelmem lett volna is azokról! Félrevezetett bolondjuk és áldozatuk valék, igaz, de azt hittem, szeretnek, s szívem élvezte a barátságot, amelyet bennem keltettek, nekik is ugyanoly barátságot tulajdonítva magam iránt. A szomorú igazság, amelyet az idő és a belátás leleplezett előttem, miközben éreztette velem szerencsétlenségemet, megmutatta nekem, hogy nem lehet rajta segíteni és nincsen számomra egyéb hátra, mint sorsomban megnyugodni. Így hát korom minden tapasztalata helyzetemben ezidőszerint mitsem használ számomra és épűgy hiábavaló a jövőre nézve.

Küzdőtérre lépünk születésünkkel és lelépünk róla, midőn meghalunk. Mit használ megtanulnunk, hogyan kellett volna jobban kormányoz-

nunk kocsinkat, amikor már a versenypálya végére értünk? Most már csak annak számbavétele van hátra, hogyan fogunk belőle kijutni. Egy aggastyán tanulmánya, ha van még ideje reá, egyedül arra irányulhat, hogy tanuljon meghalni és éppen ez az, amit legkevésbé cselekednek az én koromban; mindenre gondolnak ekkor, kivéve ezt. Minden aggastyán jobban ragaszkodik az élethez, mint a gyermekek és nehezebb szívvel távozik el belőle, mint a fiatal emberek. Ez onnan van, hogy miután minden munkájuk erre az életre irányult, ennek végén látják, hogy fáradásuk hiábavaló volt. Minden gondjukat, minden javukat, keserves virrasztásaik minden gyümölcsét, mindent itt hagynak, amikor eltávoznak. Nem gondoltak reá, hogy valami olyasmit szerezzenek életök folyamán, amit magokkal vihessenek, ha meghalnak.

Mindezt elmondtam magamban, amikor ideje volt, hogy elmondjam és ha nem használhattam fel bölcsebben elmélkedéseimet, nem azon múlt, mintha nem idejében tettem és azokat kellően meg nem emésztettem volna. Gyermekkorom óta a világ forgatagába kidobatra, korán megtanultam a tapasztalat révén, hogy nem arra valék teremtvé, hogy ott éljek és sohasem fogok benne eljutni arra az állapotra, amely után szívem vágyódott. Lemondva tehát arról, hogy az emberek közt keressem a boldogságot, amelyet — éreztem — ott nem találhatok meg, tüzes képzelődésem már alig megkezdett életem pályája fölött ugrált, mint egy oly terep fölött, amely rám nézve idegen volt, hogy egy csöndes talapzaton nyugodjék meg, amelyen lábamat megvethessem.

Ez az érzés, tápláltatva gyermekkoromtól fogva a nevelés által és erősítetve egész életemen át a nyomorúságok és szerencsétlenségek ama hosszú szövedéke által, amely azt betöltötte, minden időben arra indított, hogy több érdeklődéssel és gonddal törekedjem megismerkedni létem természetével és rendeltetésével, mint aminővel bárki másnál találkoztam. Sok olyan embert láttam, akik tudósabban bölcselekedtek nálamnál, de bölcselekedésök úgyszólván idegen volt rájuk nézve. Tudósabbak akarván lenni, mint mások, tanulmányozták a világegyetemet, hogy megtudják, miként van az berendezve, mint ahogy tanulmányoztak volna valami gépet, amelyet megpillantanak, pusztán kíváncsiságból. Tanulmányozták az emberi természetet, hogy nagy bölcsen beszélhessenek róla, de nem azért, hogy önmagukat megismerjék; dolgoztak, hogy másokat oktassanak, de nem azért, hogy önmagukat bensejükben felvilágosítsák. Többen közülök csak egy-egy könyvet akartak írni, mindegy: akármilyet, csak kedvező fogadtatásra találjon. Amikor aztán megírták és közzétették, tartalma azontúl egyáltalában nem érdekelte őket, hacsak nem azért, hogy azt másokkal elismertessék vagy pedig azt — támadás esetén — megvédelmezzék, de egyébként semmi tekintetben sem fordították azt a maguk hasznára, sőt zavarba sem jöttek a miatt, hogy ez a tartalom hamis volt-e vagy igaz, föltéve, hogy nem cáfolták meg. Ami engem illet, amikor tanulni óhajtottam, ez azért történt, hogy magam tudjak, nem pedig azért, hogy oktassak; mindig azt tartottam, hogy mielőtt másokat

oktatnánk, azzal kell kezdeni, hogy magunk tudjunk eleget ; és mindama tanulmányok közül, amelyeket életemben az emberek közt igyekeztem végezni, nem igen van olyan, amelyet egyedül egy elhagyott szigeten, amelybe hátralevő napjaimra száműztek volna, époly jól el ne végeztem volna. Amit tennünk kell, sok részben attól függ, amit hinnünk kell ; és mindabban, ami nem tartozik a természet első szükségleteihez, véleményeink szolgálnak cselekedeteink zsinórmértékeül. Ebből az alapelvből kiindulva, amelyhez mindig ragaszkodtam, gyakran és sokáig igyekeztem — hogy életem tevékenységét irányítsam — megismerni annak igazi célját és csakhamar megvigasztalódtam azért, hogy csekély a rátermettségem a világban való ügyes viselkedésre, midőn éreztem, hogy nem szükséges itt erre a célra törekedni.

Oly család körében születve, amelyben a jó erkölcs és a kegyesség uralkodott ; azután egy bölcs és vallásos lelkésznél szelid nevelésben részesülve, legzsengőbb gyermekkoromtól fogva oly alapelveket, vezéreszméket, mások azt mondanák : előítéleteket szívtam magamba, amelyek sohasem hagytak el teljesen. Még mint gyermek, önmagamra hagyatva, édesgetésekkel körülfonva, a hiúságtól elcsábítva, a reménységtől kecsegtetve, a nyomorúságtól kényszerítve, katholikussá lettem ; de mindig keresztyén maradtam s csakhamar a szokástól indítatva, szívem őszintén ragaszkodott új vallásomhoz. Warensné oktatásai, példái megszilárdítottak ebben a ragaszkodásomban. A falusi magány, amelyben ifjúkorom virágos éveit töltöttem, a jó könyvek tanulmánya, aminek

egész hévvel nekifeküdtem, megerősítették ő mellette a gyöngéd érzelmekre való természetes hajlandóságaimat és csaknem a Fénelon módja szerint való ájtatossá tettek. A magányban való elmélkedés, a természet tanulmányozása, a világegyetem szemlélete arra kényszerített egy magános embert, hogy szüntelenül a Teremtő keblére boruljon és édes nyugtalankodással keresse mindannak célját, amit lát és mindannak okát, amit érez. Mikor sorsom a világ forgatagába dobott, semmit sem találtam ott többé, ami egy pillanatra is kecsegtethette volna szívemet. Az édes szabadidők után való sajnálkozás mindenüvé elkísért és közömbösséggel meg undorral borított el mindent, ami a kezem ügyébe eshetett és alkalmas volt arra, hogy szerencséhez és tisztességhez segítsen. Bizonytalanul vergődve nyugtalan kívánságaimmal, keveset reméltem, még kevesebbet nyertem és még a jólét verőfényénél is éreztem, hogyha mindazt megnyertem volna is, aminek keresésére indultam, azt a boldogságot, amely után szívem áhitozott anélkül, hogy annak tárgyát megkülönböztethette volna, nem találtam volna meg. Így hát minden hozzájárult ahhoz, hogy elszakítsa vonzalmaimat e világtól, még ama szerencsétlenségek előtt, amelyek aztán teljesen idegenné tettek engem abban. Elérkeztem negyven éves koromhoz, a nyomorúság és a jó szerencse, a bölcsesség és a tévelygés közt lebegve, telve szokásbeli hibákkal minden rosszra való hajlandóság nélkül szívemben, csak úgy találokra eszem-meghatározta alapelvek nélkül és nem ügyelve kötelességeimre a nélkül, hogy megvetettem volna, de gyakran a nélkül, hogy kellőleg ismerném őket.

Ifjúkoromtól fogva úgy tűztem magam elé ezt a negyvenéves kort, mint a célhozjutás iránt való erőfeszítéseim és mindennemű igényeim végpontját. Szilárdan elhatároztam, hogy mihelyt ezt a kort elérem, bármily helyzetben legyek is, nem fogok többé küzködni, hogy belőle kijussak s életem hátralevő részét azzal töltöm, hogy élek máról a holnapra, nem törődve a jövővel. Amint ez a pillanat elérkezett, minden fáradság nélkül végrehajtottam ezt a tervet és habár akkor úgy látszott, mintha szerencsém szilárdabb alapra akarna helyezkedni, nemcsak sajnálkozás nélkül, hanem igazi örömmel mondtam le róla. Midőn mindezen csalétkektől, mindezen hiú reményektől megszabadultam, teljesen átadtam magamat a gondtalanságnak és lelki nyugalomnak, amely mindig uralkodóbb kedvtelésemet és legtartósabb hajlandóságomat képezte. Elhagytam a világot és hiúságait, lemondottam minden díszről, eldobtam a kardot, órát, fehér harisnyát, arany-sujtást, hajdísz, egészen egyszerű parókát, durva posztóruhát öltöttem s ami mindennél fontosabb volt, kitéptem szívemből azokat a sóvár vágyakat és kívánságokat, amelyek értékeseknek tünnetik föl mindazt, amit elhagytam. Lemondtam arról az állásról, amelyet akkor betöltöttem, amelyre semmikép sem illetem és hangjegy-másolásra adtam magam, laponkint 1 frankjával, mert e foglalkozás iránt mindig határozott hajlandóságot éreztem.

Reformommal nem szorítkoztam a külső dolgokra. Éreztem, hogy az egy más, okvetlenül fájdalmasabb, de ez emberi vélemények számára szükségesebb reformot kíván tőlem; és miután

elhatároztam, hogy nem fogom két csatára csinálni, hozzáláttam, hogy belsőmet szigorú vizsgálatnak vessem alá, mely azt életem hátralevő részére úgy szabályozza, amilyennek halálomkor akartam találni.

Egy nagy forradalom, amely éppen ekkor ment végbe bennem, egy más erkölcsi világ, amely föllebbent tekintetem előtt, az emberek botor ítéletei, amelyeknek — anélkül, hogy még előre látnám, mennyire áldozatokul fogok esni — a képtelenségét kezdettem érezni, egy más jó után egyre növekvő vágyakozás, mint az irodalmi hiú dicsvágy, amelynek párája alig csapott meg, máris undorral töltött el, végül az az óhajlás, hogy életpályám hátralevő részére kevésbbé bizonytalan útvonalat rajzoljak ki, mint az volt, amelyen annak szebbik felét megfutottam: mindez kötelezett erre a nagy leszámolásra, amelynek már régóta szükségét éreztem. Hozzáfogtam hát és semmit sem mulasztottam el abból, ami tőlem függött, hogy ezt a műveletet jól végrehajtsam.

Ettől az időponttól számíthatom a világról való teljes lemondásomat és azt az élénk kedvet a magány iránt, amely ettől az időtől fogva nem hagyott el többé. Azt a munkát, amelybe belefogtam, csak föltétlen visszavonultságban lehetett elvégezni; az hosszú és nyugodt elmélkedéseket kívánt, aminőket a társaság zsivaja nem tűr meg. Ez arra kényszerített, hogy egy időre más életmódot kövessek, amelyet aztán annyira megkedveltem, hogy attól fogva csak kényszerűségből és csekély pillanatra szakítva félbe, teljes szívemből újra visszatértem hozzá

és minden nehézség nélkül arra szorítkoztam, mihelyt csak tehettem, és amikor azután az emberek arra kényszerítettek, hogy egyedül éljek, úgy találtam, hogy midőn kirekesztettek maguk közül, hogy nyomorulttá tegyenek, többet tettek boldogságomra, mint amennyit magam tehettem.

Nekifeküdtem a munkának, amelyhez mind a dolog fontosságával, mind az iránta való szükségérzettel arányos buzgalommal fogtam. Ekkoriban modern filozófusokkal társalkodtam, akik nem igen hasonlítottak a régiekhez: ahelyett, hogy kétségeimet eloszlatnák és habozásaimat szilárd alapra helyeznék, megrendítették mindazt a bizonyosságot, amellyel azon pontokra vonatkozólag bírni véltem, amelyek ismerete a legfontosabb volt: mert mint az atheizmus tüzes apostolai és nagyon parancsoló dogmatikusok nem túrték harag nélkül, hogy bármely pontra vonatkozólag másként merjen valaki gondolkozni, mint ők. Sokszor eléggé gyöngén védelmeztem magam a vitatkozás iránti ellen-szenvből és mivel kevés tehetséget éreztem magamban annak folytatására; de soha nem fogadtam el az ő vigasztalan tantételeiket és ez az ellenállás ily türelmetlen férfiakkal szemben, akiknek máskülönben megvolt a magok álláspontja, nem a legcsekélyebb oka lőn azoknak az okoknak, amelyek az ő neheztelésöket fölkeltették.

Ők nem térítették engem a saját fölfogásukra, de nyugtalanná tettek. Érveik megrendítették, anélkül, hogy valaha meggyőztek volna; nem találtam rájuk helytálló feleletet, de éreztem, hogy kell ilyennek lennie. Kevésbé tévedéssel,

mint inkább dőreséggel vádoltam magamat és szívem jobban tudott nekik válaszolni, mint eszem.

Végre így szóltam magamban: Hát örökké ide-oda fogom magam hányattatni az ügyesebb beszédűek szofizmái által, amelyeknél még afelől sem vagyok bizonyos, vajjon azok a vélemények, amelyeket hirdetnek, és amelyeket annyi hévvel igyekeznek másokkal elfogadtatni, a saját véleményök-e? Szenvedélyeik, amelyek tantételeiket kormányozzák, az az érdekek, hogy ezt vagy azt elhitessék, útját állja annak kifürkészésének, hogy mit hisznek ők magok? Lehet-e őszinteséget keresni a pártvezérekben? Bölcsészetük mások számára való; nekem magam számára való kellene. Keressük ezt minden erőmből, ameddig még ideje van, hogy így szilárd magaviseleti szabályra tegyek szert életem hátralevő napjaira. Itt van rám nézve az érettség kora az értelem teljes erejével. Már a hanyatlás felé közeledem. Ha még várok, késői fontolgatásomban nem fog minden erőm rendelkezésemre állani; értelmi képességeim akkor már elveszítik energiájokat, kevésbbé jól fogom elvégezni azt, amit ma a lehető legjobban végezhetek el: ragadjuk meg ezt a kedvező pillanatot; ez az én külső és anyagi reformom kora, hadd legyen egyúttal értelmi és erkölcsi reformom kora is! Szögezzük le már egyszer véleményeimet, elveimet és legyünk életem hátralevő részében azok, amik — ha kellően megfontoljuk a dolgot — tartozunk lenni.

Lassan és különböző részletekben hajtottam végre ezt a tervet, de mindazzal az erőfeszítéssel

és figyelemmel, amire képes valék. Élénken éreztem, hogy életem hátralevő részének nyugalma és egész sorsom ettől függ. Eleinte a zavaroknak, nehézségeknek, ellenvetéseknek, tekervényes utaknak, sötétségnek olyan labirintusában találtam e közben magamat, hogy húszszor is kísértetbe esve mindennek abbahagyására, már készen álltam arra, hogy lemondva a hiábavaló kutatásokról, fontolgatásaimban a közönséges józanész szabályaihoz fogom magam tartani anélkül, hogy ezeket oly elvekben keresném, amelyeket oly nehezen tudtam tisztába hozni. De még ez az okosság is annyira idegenszerű volt rám nézve, oly kevésbé éreztem magam alkalmasnak megszerzésére, hogy ennek kalauzomúl választása nem egyéb volt, mintha tengereken és viharokon keresztül kormányrúd nélkül, iránytű nélkül akartam volna egy szinte megközelíthetetlen őrtüzet keresni, amely semmi kikötőt sem jelölt számomra.

Tántoríthatatlan maradtam: először életemben bátornak éreztem magam s a belőle eredő sikernek köszönhetem, hogy azt a rettenetes végzetet kiállhattam, amely ettőlfogva reám kezdett leselkedni anélkül, hogy a legkisebb sejtésem lett volna felőle. A leglángolóbb és legőszintébb kutatások után, amilyeneket talán bármi halandó végzett, egész életemre elhatároztam magam mindama véleményekre nézve, amelyeket érdekemben állott megszerezni; és ha csalódhattam eredményeimben, legalább bizonyos vagyok afelől, hogy tévedésem nem tulajdonítható nekem bűnül, mert minden erőfeszítést megtettem, hogy ettől megóvjam magam. Abban,

igaz, nem kételkedem, hogy gyermekkorom előítéletei és szívem titkos óhajtsai a mérleg serpenyőjét a számomra vigasztalóbb oldal felé ne hajlították volna. Nehezen tiltjuk meg magunknak, hogy azt higgyük, amit annyi hévvel óhajtunk és ki kételkedik abban, hogy a túlvilági ítélet elfogadásának vagy visszautasításának érdeke a legtöbb ember hitére reményüket vagy félelmüket illetőleg elhatározó befolyást nem gyakorol? Mindez, elismerem, megigézhetette ítéleteimet, de nem változtathatta meg őszinteségemet: mert féltem, hogy minden dologban csalódom. Ha minden ennek az életnek felhasználásában áll, érdekemben állt ezt tudni, hogy legalább, amennyire rajtam állt, a legnagyobb hasznót húzzam belőle, ameddig még ideje van és hogy ne legyek teljesen együgyű bolond. De abban a kedélyállapotban, amelyben valék, a legjobban attól féltem a világon, hogy lelkem örök sorsát teszem kockára a világ javainak élvezetéért, amelyek sohasem látszottak előttem kiváló becsűeknek.

Azt is megvallom, hogy nem oszlattam el mindig teljes megalégedésemre mindama nehézségeket, amelyek zavarba ejtettek és amelyekkel filozófusaink oly sokszor telikiabálták fülemet. De elhatározván, hogy végre is dűlőre viszem a dolgot azoknál a kérdéseknél, amelyek fölött az emberi értelemnek oly kevés hatalma van és mindenfelőlről átlábolthatatlan rejtélyeket és megoldhatatlan ellenvetéseket találván, mindenik kérdésnél azt a véleményt fogadtam el, amely közvetlenül a legszilárdabb alapon állónak, önmagában a leghihetőbbnek tűnt fel, anélkül, hogy

megállanék azoknál az ellenvetéseknél, amelyeket nem tudtam szétoszlatni, de amelyekkel az ellenkező rendszerben más, nem kevésbé erős ellenvetések állottak szemben. A dogmatikus hang e kérdésekben csak a szájhősökhöz illik; de fontos, hogy meglegyen a magunk véleménye és azt az ítéletnek mindazzal az érettségével válasszuk meg, amit csak e tárgy megérdemel. Ha ennek dacára tévedésbe esünk, helyes igazság szerint nem bűnhődhetünk érte, mivel nem vagyunk benne vétkesek. Ez a rendíthetetlen elv szolgál biztosságom alapjául.

Fárasztó kutatásaim eredménye körülbelül az volt, amit azóta a *Szavoyai Vikárius hitvallásában* följegyeztem, abban a munkában, amelyet méltatlanul gyalázott meg és mocskolt bé a mostani nemzedék, de amely egykor forradalmat támaszthat az emberek közt, ha valaha ott a józanész és a jóhiszeműség fölébred.

Ez idő óta megnyugodtam azokban az elvekben, amelyeket oly hosszú és oly mélyenjáró elmélkedés után fogadtam el s magamviselete és hitem változhatatlan szabályaivá állítottam fel őket a nélkül, hogy akár azok miatt az ellenvetések miatt, amelyeket nem tudtam eloszlatni, akár azok miatt, amelyeket nem tudtam előre látni és amelyek újabban időről-időre megjelentek elmém előtt, nyugtalankodnám. Nyugtalanítottak ugyan néha-néha, de sohasem rendítettek meg. Mindig ezt mondtam magamban: mindez csupán metafizikai csalafintaság és szőrszálhasogatás, amelyek semmi súllyal sem bírnak az eszem elfogadta, szívem megerősítette alapvető elvek mellett és amelyek mind a belső hozzá-

járolás pecsétjét viselik magukon a szenvedélyek hallgatásakor. Az emberi értelemnek ennyire fölötte álló kérdéseknél egy oly ellenvetés, amelyet nem tudok eloszlatni, csak nem fogja ezt az egész oly szilárd, oly erősen összefüggő, annyi elmélkedéssel és gonddal formált tanrendszert felborítani, amely annyira megfelel eszemnek, szívemnek, egész lényemnek és amelyet a belső helyeslés is támogat, amely — úgy érzem — az összes többiektől hiányzik? Nem, üres okoskodások sohasem fogják azt az összhangzást lebombolni, amelyet halhatatlan természetem és e világ szerkezete meg a benne uralkodó fizikai rend közt észreveszek. A megfelelő erkölcsi rendben, amelynek rendszere kutatásaim eredménye, találom azokat a támasztékokat, amelyekre szükségem van, hogy életem nyomorúságait elviseljem. Minden más rendszernél segédforrás nélkül élnék és remény nélkül halnék meg. A legboldogtalanabb teremtmény lennék. Tartsuk hát magunkat ahhoz, amely egyedül elegendő arra, hogy a balszerencse és az emberek ellenére engem boldoggá tegyen.

Nem úgy látszik-e, hogy ezt a megfontolást és a belőle vont következtetést maga az ég sugallta nekem, hogy engem a reám váró sorsra előkészítsen és annak elviselésére fölszereljen? Mivé lettem volna s mivé lennék még azokban a rettenetes vergődésekben, amelyek reám vártak és abban a hihetetlen helyzetben, amelybe életem hátralevő részére jutottam, ha menhely nélkül maradva, ahol kérlelhetetlen üldözőimet elkerülhessem, ama gyalázatok kárpótlása nélkül, amelyeket e világon velem elszenvetdetnek

és remény nélkül arra, hogy valaha az engem megillető igazságot megnyerhessem, teljes mértékben zsákmányául estem volna a legborzasztóbb sorsnak, amely halandónak e világon részeül jutott? Amíg én ártatlanságomban bízva, csak becslésre és jóakaratra számítottam az emberek részéről; amíg nyílt és bizakodó szívem szabadon áradt ki barátaival és testvéreivel szemben, az árulók csöndben a pokol mélyén kovácsolt hurkokat vetettek reám. Meglepetve az összes szerencsétlenségek e legváratlanabbjai és egy büszke lélekre nézve legrettenetesebbjei által, a sárba tiporva anélkül, hogy valaha sejténém, ki által vagy miért, a gyalázat örvényébe taszítva, borzasztó sötétségbe borítva, amelyen keresztül csak baljóslatú tárgyakat vettem észre: első meglepetésemben földre vágódtam és soha abból a levertségemből, amelybe e váratlan szerencsétlenség döntött, magamhoz nem tértem volna, ha előre nem kíméltem volna erőimet, hogy esésemből fölemelkedhessem.

Csak éveken át tartó izgalom után történt, hogy visszanyerve végre szellemi erőimet és elkezdve önmagamra visszatérni, éreztem ama segélyforrások becsét, amelyeket a balsors napjaira magamnak megtakarítottam. Eltökélve magam mindama dolgokra nézve, amelyekről érdekemben állt ítélni, láttam, amint életelveimet helyzetemmel összehasonlítottam, hogy az emberek esztelen ítéleteinek és e rövid élet aprócseprő eseményeinek sokkal több fontosságot tulajdonítottam, mint amennyi őket megillette. Miután ez az élet csupa megpróbáltatásokból áll, keveset határoz, vajjon ezek a megpróbáltatások

ilyen vagy olyanfélék-e, föltéve, hogy a rendeltetésük szabta hatás következik belőlük, következőkép minél nagyobbak, erősebbek, számszerűbbak a megpróbáltatások, annál kívánatosabb dolog azokat kiállani tudnunk. Még a legerősebb fájdalmak is elvesztik erejüket arra nézve, aki látja az azokért való nagy és biztos kárpótlást; és e kárpótlás bizonyossága volt a legfőbb haszon, amelyet megelőző elmélkedéseimből merítettem.

Igaz ugyan, hogy a számanélküli meggyalázások és a határtalan méltatlanságok közepette, amelyekkel mindenfelől elhalmozva éreztem magam, időről-időre a nyugtalanság és kételkedés hullámai rendítették meg reményemet és zavarták meg nyugalمامat. Azok a hatalmas ellenvetések, amelyeket nem tudtam eloszlatni, nagyobb erővel léptek föl ekkor elmém előtt, hogy végképpen leverjenek éppen azokban a pillanatokban, amikor végzetem súlya alatt legörnyedve, az elcsüggedés küszöbén állottam. Gyakran új argumentumok, amelyeket előttem itt-ott hangoztattak, jutottak eszembe azoknak támogatására, amelyek már gyötörtek vala. Óh, mondtam ekkor oly szívbeli elszorulással, amely csaknem megfulással fenyegetett, ki fog engem a kétségbeeséstől megóvni, ha sorsom borzalmában immár csupán agyrémeket látok ama vigasztalásokban, amelyeket eszem szolgáltatott? Ha az, lerombolva ekkép saját munkáját, a remény és bizodalom mindama támogatását elrabolja tőlem, amelyet a balsors óráiban megőrizett számomra? Micsoda támogatást nyújthatnak azok az illúziók, amelyek egyedül engemet

kecsegtetnek? Az egész mai nemzedék csak tévedéseket és előítéleteket lát azokban az érzelmekben, amelyekkel egyedül táplálkozom; az igazságot, a nyilvánvalóságot az enyémmel ellentétes rendszerben találja; sőt úgy tetszik, nem képes elhinni, hogy jóhiszeműleg elfogadom azt s magam is, midőn minden akaratommal átadom magam neki, legyőzhetetlen nehézségeket találok benne, amelyeket képtelen vagyok eloszlatni, de amelyek nem akadályoznak meg, hogy mindvégig kitartsak mellette. Hát egyedül vagyok bölcs, egyedül felvilágosult a halandók közt? Elegendő-e az, hogy a dolgok megfelelnek nekem annak elhívására, hogy azok ilyenek? Viseltethetem-e felvilágosult bizalommal oly látszólagos dolgok iránt, amelyekben a többi emberek véleménye szerint semmi valóság sem rejlik és amelyek önmagam előtt is illuzóriusoknak tűnnének föl, ha szívem nem támogatná eszemet? Nem többet ért volna-e, ha üldözőim ellen elegendő fegyverekkel szállok vala síkra és elfogadom az ő életelveiket, minthogy életelveim agyrémei mellett maradok, zsákmányául az ő támadásaiknak, mitsem művelve arra, hogy őket visszaverjem? Én bölcsnek hiszem magam és csak rászédett bolond vagyok, áldozata és martirja egy hiábavaló tévedésnek.

Hányszor állottam a kételkedés és bizonytalanság e pillanataiban azon a ponton, hogy átengedjem magamat a kétségbeesésnek. Ha valaha egy teljes hónapot töltöttem volna ebben az állapotban, életemnek és magamnak is vége lett volna. De ezek a válságok, habár régebben eléggé gyakoriak, mindig rövidek voltak és most, amidőn

még nem bírtam tőlük teljesen megszabadulni, oly ritkák és gyors lefolyásúak, hogy még annyi erő sincs bennök, hogy nyugalmaikat megzavarják. Könnyed nyugtalanságok ezek, amelyek nem izgatják többé lelkemet, mint a hogy a folyóvízbe lehulló pehely nem zavarhatja meg a víz folyását. Éreztem, hogy ugyanazokat a pontokat, amelyek felől előbb megállapodásra jutottam, újra megfontolás tárgyává tenni annyi volna, mint magamban új világosságot vagy jobban kiformált ítéletet vagy az igazság iránt több buzgalmat föltételezni, mint amennyivel kutatásaim alkalmával rendelkeztem, és miután ez esetek egyike sem állott fenn, sem nem állhatott fenn számomra, semmi józan okkal sem becsülhettem többre oly véleményeket, amelyek a kétségbeesés levertségében csak azért kísértettek, hogy növeljék nyomorúságomat azokkal a véleményekkel szemben, amelyeket életkorom erőteljességében, elmém teljes érettségében, a legmélyebben járó vizsgálódás után és oly időpontban fogadtam el, a midőn életem nyugalma nem hagyott fenn számomra egyéb uralkodó érdeket az igazság megismerésénél. Ma, midőn szívemet gyötrellem szorongatja, lelkem roskadozik a kellemetlenségektől, képzeletem riadozik, fejem megzavarodik az engem körülvevő szörnyű rejtélyektől, ma, midőn minden képességem az öregségtől és aggodalmaktól elgyöngülve elvesztette minden rugóját, vajjon megfosszam-e készakarva magamat mindama segélyforrásoktól, amelyeket magam számára félretettem, és több bizalmat helyezzek hanyatló eszembe, hogy igazságtalanul szerencsétlenné tegyem magamat, mint teljes és erős elmémbe, hogy

kárpótoljam magamat ama bajokért, amelyeket érdemetlenül szenvedek? Nem, sem bölcsebb, sem jobban értesült, sem jobbhiszemű nem vagyok, mint a mikor e nagy kérdésekben elhatároztam magamat ; jól ismertem én akkor azokat a nehézségeket, amelyek ma zavarólag hatnak reám ; azok nem állták utamat és ha talán újabbak lépnek föl előttem, amelyek még akkor nem jutottak eszembe, ezek egy körmönfont metafizika szofizmái, amelyek nem ingathatják meg a minden időktől, minden bölcsektől elfogadott, az összes nemzetektől elismert és kitörölhetetlen betűkkel az emberi szívbe vésett örök igazságokat. Tudtam, mikor ezekről a tárgyakról elmélkedtem, hogy az érzékektől körülhatárolt emberi értelem nem képes ezeket egész kiterjedésükben átkarolni. Ahhoz tartottam hát magamat, ami a kezem ügyébe esett, anélkül, hogy olyasmibe bocsátkoznám, ami azt fölülmúlta. Ez az álláspont észszerű volt, már magamévá tettem azt hajdan s szívem és eszem hozzájárulásával ahhoz tartottam magamat. Mi alapon mondanék le róla ma, amikor annyi hatalmas indítóók hozzákapcsolva tart? Micsoda veszedelmet látok nyomában feltámadni? Micsoda haszonnal járna, ha felhagynék vele? Ha üldözőim tanítását elfogadnám, vajjon erkölcsi felfogásukat is magamévá tenném-e? Ezt a gyökérnélküli és gyümölcstelen morált, amelyet pompázólag tárnak könyveikben vagy valami nagyhangú cselekedetben a világ elé, de abból soha semmi szívökbe és eszökbe nem hatol be ; vagy pedig azt a másik titkos és kegyetlen morált, az összes beavatottak belső tanát, amelyhez a másik csak álarcúl szolgál, amelyet egyedül követnek magokviseletében és amelyet

oly ügyesen gyakoroltak velem szemben? Ez a tisztán támadó jellegű morál nem szolgál a védelemre és csak ostromlásra való. Mirevaló lenne az nekem abban az állapotban, amelybe juttattak? Egyedül ártatlanságom tart fenn a szerencsétlenségekben és mennyivel szerencsétlenebbé tenném még magamat, ha elvéve magamtól ezt az egyetlen, de hatalmas segédeszközt, a gonoszságot állítanám helyébe? Vajjon utólérhetném-e őket az ártás művészetében, s mégha sikert aratnék is benne, melyik bajom terhét enyhítené az, amit nekik okozhatnék? Elveszíteném a saját becsülesemet és semmit sem nyernék helyébe.

Ekkép okoskodván magamban, oda jutottam, hogy nem engedem többé magamat furfangos érvék, megoldhatatlan ellenvetések és látókörömön, sőt talán az emberi elmé látókörén túleső nehézségek által megrendíteni. Elmém azon a nagyon szilárd talapzaton maradván, amelyet neki vetettem, olyan jól hozzászokott ahhoz, hogy itt lelkiismeretem védelme alatt megnyugodjék, hogy semmi régi vagy új idegen tan sem bírja azt többé felizgatni, sem egy pillanatra nyugalalmamat megzavarni. Elmebeli tespedésbe és kimerülésbe süllyedve, mindent, még azokat az okoskodásokat is elfelejtettem, amelyekre hitemet és életelveimet alapítottam; de soha sem fogom elfelejteni azokat a következtetéseket, amelyeket belőle lelkiismeretem és eszem helyeslésével vontam és ezentúl azokhoz fogom tartani magamat. Hadd jöjjenek az összes bölcsészek és akadékoskodjanak benne: hiába vesztegetik el idejüket és fáradságukat. Életem hátralevő részében ahhoz az elhatározáshoz tartom magamat, amelyre akkor jutottam, amikor

inkább abban a helyzetben voltam, hogy jól választhassak.

Megnyugodva ezekben a megállapodásokban, az önmegelegedéssel együtt taszt a reménységet és vigasztalást is megtaláltam bennök, amelyre helyzetemben szükségem van. Nem lehetséges, hogy ez az oly tökéletes, oly állandó, magában véve oly szomorú magány, az egész mai nemzedéknek egyre érezhető és egyre munkás rosszindulata, s azok a méltatlanságok, amelyekkel ez szakadatlanul elhalmoz, olykor-olykor el ne csügghessenek; a megrendült reménység, a leverő kétségek időről-időre visszatérnek, hogy lelkemet megzavarják és szomorúsággal töltsék el. Ilyenkor képtelen lévén azokra az elmeműveletekre, amelyek megnyugtatósomhoz kellenek, szükségem van arra, hogy régi elhatározásaimat eszembe juttassam, a gondok, a figyelem, a szívbeli őszinteség, amelyeket ezek hozatalánál kifejtettem, ekkor újra visszatérnek emlékezetembe és visszaadják egész bizalmamat. Ekkép minden új eszmét visszautasítok, mint oly gyászos tévedéseket, amelyek csak hamis látszatot tárnak elém és csak arravalók, hogy nyugalmmat megzavarják.

Így régi ismeretségeim szűk körére korlátozva, nem vagyok oly szerencsés, mint Solon, hogy mindennap oktathassam magamat, miközben megöregszem, sőt meg kell óvnom magamat attól a veszedelmes kevélységtől, hogy olyasmit akarjak megtanulni, amit ezentúl képtelen vagyok jól tudni. De ha csak kevés új szerzeményt remélhetek a hasznos felvilágosítások terén, nagyon jelentősekre tehetek szert az állapotomban szükséges erények tekintetében. Itt ideje lesz gazdagítani és

ékesíteni lelkemet egy oly tapasztalattal, amelyet magával vihesen, amikor ettől a testtől, amely azt elhomályosítja és elvakítja, megszabadulva és fátyol nélkül szemlélve az igazságot, mindezeknek az ismereteknek, amelyekre a mi áltudósaink oly hiúak, észre fogja venni a nyomorúságát. Keseregni fog ama pillanatok miatt, amelyeket e földi életében elvesztegetett, amikor meg akarta őket szerezni. De a türelem, a szelidség, a megnyugvás, a feddhetetlenség, a részrehajlatlan igazságosság oly javak, amelyeket magunkkal hordozunk és amelyekkel szüntelenül gazdagabbakká válhatunk a nélkül, hogy attól kellene tartanunk, hogy akár a halál révén elveszítjük azok értékét. Ennek az egyetlen és hasznos tanulmánynak szentelem öregkorom hátralevő napjait. Boldog leszek, ha önmagam uralmában előhaladva, megtanulok nem jobban, mert ez nem lehetséges, hanem erőnyesebben, semmint beléptem, eltávozni az életből.

Negyedik séta.

Ama csekélyszámú könyvek között, amelyeket még néha olvasgatok, Plutarchos az, aki a legjobban leköt és a legtöbb okulást nyújt. Ez volt gyermekkorom első, s ez lesz aggkorom utolsó olvasmánya ; ez úgyszólván az egyedüli író, akit sohasem olvastam anélkül, hogy valami tanulságot ne merítettem volna belőle. Tegnapelőtt erkölcsi dolgozatai közt ezt az értekezést olvastam : *Hogyan meríthetünk hasznat ellenségeinkből?* Ugyanazon a napon néhány füzetet rendezgetve, amelyeket szerzőik küldtek meg nekem, R * * * abbé

újságjának egyik példányára bukkantam, amelynek címlapjára e szavakat írta: *Vitam vero impendenti*, R * * *. Sokkal jobban ismerve ez urak eszejárását, semhogy ez az eset tévedésbe ejtsen, megértettem, hogy az udvariasság ezen külszíne alatt egy kegyetlen ellenigazságot szándékozott szemembe vágni; de mire alapítja azt? mire való ez a maró gúny? micsoda okot szolgáltathattam reá? Hogy a jó Plutarchos tanításait hasznomra fordítsam, elhatároztam, hogy a másnapi sétát arra fordítom, hogy megvizsgálom magamat a hazugság tekintetében, s midőn arra elindultam, jól meg voltam erősödve abban a már korábban kialakult véleményemben, hogy a delphi-i templom *Ismerd meg önmagadat* felirata nem olyan könnyen megvalósítható életszabály, mint a hogy *Vallomásaim*-ban hittem volt.

Másnap, midőn útra keltem, hogy ezt az elhatározásomat végrehajtsam, az első gondolat, amely eszembe ötlött, midőn elmémet összeszedni kezdtem, egy szörnyű hazugság volt, amelyet zsenge ifjúkoromban elkövettem, amelynek emléke egész életemet megzavarta s még aggkoromban is megszomorítja annyi más módon megsebzett szívemet. Ez a hazugság, amely önmagában is nagy véték volt, okvetlenül még nagyobbá lett következményei által, amelyeket ugyan én sohasem ismertem, de amelyeket a lelkiismeretfurdalás a lehető legkegyetlenebbeknek tüntetett föl előttem. Azonban ha csupán azt a kedélyállapotot vizsgálom, amelyben annak elkövetésekor voltam, ez a hazugság csupán az álszemérem gyümölcse volt, s távol attól, hogy annak a személynek való ártási szándékból fakadt volna, aki annak áldozata lőn, az

Ég színe előtt megesküdhetem, hogy mindjárt abban a pillanatban, amint ez a legyőzhetetlen szégyen azt belőlem kisajtolta, egész véretem örömmel adtam volna érte, hogy annak hatását egyedül önmagamra hárítsam. Valami delirium vett erőt rajtam, amelyet csak úgy tudok megmagyarázni, ha azt mondom, mint a hogy érezni vélem, hogy abban a pillanatban félénk természetem szívem minden kívánságát leigázta.

E szerencsétlen cselekedet emléke s azok a kiírthatatlan bánkódások, amelyeket az lelkemben hátrahagyott, a hazugság iránt oly borzalmat keltettek bennem, amely okvetlenül biztosította szívemet életem hátralevő részére nézve e bűnnel szemben. Midőn fölvettem jelszavamat, éreztem: arra vagyok hivatva, hogy azt kiérdekeljem s nem kételkedtem, hogy arra érdemes ne volnék, midőn R*** abbé megjegyzésére komolyabban elkezdtem magamat vizsgálni.

Ekkor, nagyobb gonddal rostálgatván tetteimet, nagy meglepetésemre számos, kitalálásomból eredő dologra bukkantam, amelyeket — emlékeztem — ugyanakkor igazak gyanánt adtam elő, amikor, magamban az igazság iránti szeretetemmel büszkélkedve, ennek feláldoztam biztonságomat, érdekeimet, személyemet, oly részrehajlatlansággal, amelynek semmi más példáját sem ismerem az emberek közt.

De a dologban az lepett meg a legjobban, hogy midőn ezekre a koholt dolgokra visszaemlékeztem, semmi igaz megbánást sem éreztem miattok. Én, akinek a hamisság iránti borzalmát szivemben semmi sem képes ellensúlyozni, én, aki szembe néznék a büntetésekkel, ha egy hazugsággal ki

lehetne őket kerülni, micsoda különös következetlenség révén hazudtam ekként vidám szívvel szükség nélkül, haszon nélkül, és micsoda megfoghatatlan ellenmondás révén nem éreztem miatta a legcsekélyebb bánkódást sem, én, akit egy hazugságnak lelkiismeretfurdalása ötven éven át nem szűnt meg szorongatni? Sohasem rögzöttem meg hibáimban, az erkölcsi érzék mindig helyesen vezetett, lelkiismeretem megőrizte első tisztaságát, s mégha meghajolva érdekeim előtt, megváltozott volna is, hogyan van az, hogy, bár egész egyeneslélkűségét megőrzi azoknál az eseteknél, amelyeknél a szenvedélyeitől ösztönzött ember legalább mentegetheti magát gyöngesége miatt, ezt csupán ama közömbös dolgoknál veszíti el, amelyeknél a bűnnek semmi mentsége sincsen? Láttam, hogy eme probléma megoldásától függ annak az ítéletnek helyessége, amelyet e pontra nézve magam fölött kimondandó leszek s miután alaposan szemügyre vettem, a következő módon sikerült azt magamnak megmagyaráznom.

Emlékszem, egy bölcséleti műben azt olvastam, hogy hazudni annyi, mint eltitkolni oly igazságot, amelyet kinyilvánítani tartozunk. E meghatározásból nyilván következik, hogy elhallgatni egy igazságot, amelyet nem tartozunk megmondani, nem hazugság; de vajjon az, aki nem elégedve meg az efféle esetben azzal, hogy nem mondja meg az igazságot, az ellenkezőjét állítja, hazudik vagy nem hazudik-e olyankor? A meghatározás szerint nem lehet azt mondani, hogy hazudik. Mert ha hamis pénzt ad egy oly embernek, akinek semmi-vel sem tartozik, kétségkívül megcsalja ezt az embert, de nem lopja meg őt.

Itt két kérdést megvizsgálása vár reánk, amelyek mindenike nagyon fontos. Az első az : mikor és hogyan tartozunk más iránt az igazsággal? mivel nem tartozunk vele mindig. A második az : vannak-e oly esetek, amelyeknél ártatlanul csalni lehet? Ez a második kérdés, jól tudom, nagyon el van már döntve, tagadólag azokban a könyvekben, amelyekben a legridegebb erkölcsi álláspont semmibe sem kerül az írónak, állítólag pedig a nagyvilági társaságban, ahol a könyvek erkölctana a gyakorlatban megvalósíthatatlan fecsegés-számba megy. Hagyjuk hát ezeket az egymásnak ellentmondó tekintélyeket s igyekezzünk a saját alapelveim révén eldönteni számomra e kérdéseket.

Az általános és elvont igazság a legbecsesebb az összes javak közt. Nélküle az ember vak ; az az ész szeme. Az ember általa tanulja meg, hogy magát hogy s mint viselje, hogy az legyen, a minek lennie kell, hogy azt tegye, amit tennie kell, hogy valódi célja felé törekedjék. A különös és egyéni igazság nem mindig jó dolog, hanem némelykor baj, igen sokszor közömbös dolog. Azok a dolgok, amelyeket érdekében áll az embernek tudni s amelyek ismerete szükséges az ő boldogságához, talán nem nagy számmal találhatók, de bármilyen számban forduljanak is elő, azok oly javak, amelyek az övéi, amelyeket joga van mindenütt, ahol őket találja, követelni, s a melyektől nem lehet őt a nélkül megfosztani, hogy a legigazságtalanabb lopást ne követnők el, mivel az ama mindenkivel közös javak közé tartozik, amelyeknek közlése nem fosztja meg attól azt, aki azt adja.

Ami azokat az igazságokat illeti, amelyek semmiféle hasznot sem hajtanak sem az oktatásban,

sem a gyakorlati életben, hogyan lehetnének azok köteles javak, holott még nem is javak, s holott a tulajdon csak a hasznosságon alapul, ahol pedig semmi haszon sem lehetséges, tulajdon sem lehet? Követelhetünk egy — habár terméketlen — területet, mivel legalább lakhatunk e darab földön ; de hogy egy henye, minden tekintetben közömbös és bárkire nézve semmi következménnyel nem bíró tény igaz-e vagy hamis, ez senkit nem érdekel. Az erkölcsi világrendben semmi sem haszontalan, épenúgy a fizikai világrendben sem. Semmivel sem tartozunk oly dologiránt, amely semmire sem való ; hogy valamivel tartozzunk, szükséges, hogy az hasznos legyen vagy lehessen. Így hát a kötelező igazság az, amely érdekli az igazságosságot, s megszeptségtelenítjük az igazság szent nevét, ha azt oly hiábavaló dolgokra alkalmazzuk, amelyek létezése mindenkire nézve közömbös s amelyek ismerete minden tekintetben haszonnélkül való. A mindenféle, lehetségesnek képzelt, haszontól megfosztott igazság e szerint nem lehet kötelező dolog, s következésképp az, aki azt elhallgatja vagy elpalástolja, nem hazudik.

De vajjon vannak-e ily tökéletesen meddő igazságok, a melyek mindenre minden tekintetben haszonnélkül valók, ez a másik megvitatandó pont, amelyre rögtön visszatérek. Most térjünk át a második kérdésre.

Nem mondani meg az igazat és nem-igazat mondani : ez két nagyon különböző dolog, de amelyekből mindamellet ugyanaz az eredmény származhatik, mert ez az eredmény bizonyára mindannyiszor ugyanaz, amikor ez az eredmény semmi. Mindenütt, ahol az igazság közömbös, az ellenkező té-

vedés szintén közömbös, amiből következik, hogy ily esetben az, aki csal, midőn az igazsággal ellenkezőt állít, nem igaztalanabb annál, aki úgy csal, hogy nem mondja meg azt; mert a hiábavaló igazságok tekintetében a tévedés semmivel sem rosszabb a tudatlanságnál. Vajjon fehérnek vagy pirosnak hiszem-e a tenger fenekén levő homokot, ez nem fontosabb annál, mintha nem tudom, mily színű az. Hogyan lehetnénk igazságtalanok, ha senkinek sem ártunk, mikor az igazságtalanság csak a másnak okozott jogtalanságban áll?

De ezek az ekként sommásan eldöntött kérdések még semmi biztos alkalmazást sem nyújthatnak nekem a gyakorlatra nézve, sok oly előzetes felvilágosítás nélkül, amelyekre szükségem van, hogy pontosan keresztülvihezzük ezt az alkalmazást minden előfordulható esetben. Mert ha az igazság kimondásának kötelezettsége csak annak hasznosságán alapul, hogyan válhatok e hasznosság bírójává? Igen gyakran az egyik ember előnye a másik kárát jelenti, a magánérdek csaknem mindig ellentétben áll a közérdekkel. Hogyan viselkedjünk ilyen esetekben? Föl kell-e a távollevő hasznát amaz egyén hasznáért áldoznunk, akivel beszélünk? El kell-e hallgatni vagy megmondani az oly igazságot, amely midőn használ az egyiknek, árt a másiknak? Vajjon mindazt, amit tartozunk megmondani, egyedül a közjó vagy az osztó igazság mértéke szerint kell-e mérlegelnünk, és bizonyos vagyok-e felőle, hogy eléggé ismerem a dolog összes vonatkozásait arra, hogy a rendelkezésemre álló felvilágosításokat csak a méltányosság szabályai szerint osszam szét? Mi több, megvizsgálván azt, amivel mások iránt tartozom,

eléggé megvizsgáltam-e azt, amivel önmagamnak tartozom, azt, amivel magában véve az igazság iránt tartozom? Ha semmi jogtalanságot sem cselekszem mással, midőn őt megcsalom, következik-e ebből, hogy önmagam iránt sem cselekszem semmit, s elégséges-e az, ha sohasem vagyok igazságtalan, arra, hogy mindig ártatlan legyek?

Mennyi zavaró vitatkozás, amelyekből könnyű lenne kivonni magunkat, ezt mondva: Legyünk mindig igazak, még ha mindazt, ami belőle következhetik, kockáztatjuk is. Maga az igazságosság a dolgok igazságában rejlik; a hazugság mindig igazságtalanság, a tévedés mindig csalárdság, ha azt adjuk ki a megteendő vagy elhivendő dolog szabályául, ami nem az. S bármi következmény származzék is az igazságból, mindig büntelenek vagyunk, amikor azt mondtuk, mivel semmit sem toldottunk bele a magunkéból.

De ezzel kettévágtuk a kérdést anélkül, hogy megoldottuk volna. Nem annak eldöntéséről volt szó, vajjon jó-e mindig megmondani az igazságot, hanem arról, vajjon mindig egyaránt kötelezve vagyunk-e arra? és a megvizsgáltam meghatározás alapján föltéve azt, hogy nem: megkülönböztetni azokat az eseteket, amelyeknél az igazság kimondása szigorúan kötelező azoktól, ahol azt igazságtalanság nélkül el lehet hallgatni és hazugság nélkül elleplezni, mert úgy találtam, hogy ilyen esetek valóban vannak. Arról van tehát szó, hogy csalhatatlan szabályt keressünk azok bizonyos fölismerésére és pontos meghatározására.

De honnan merítsem ezt a szabályt és csalhatatlanságának bizonyítékát?... Az összes, ehhez hasonló nehézségű erkölcsi szabályoknál

mindig jól találtam magamat, ha inkább lelkiismeretem parancsa, mint eszem világossága folyton oldottam meg őket. Az erkölcsi érzék sohasem csalt meg, az eddig oly tisztán fentartotta magát szívemben, hogy nyugodtan bizakodhatom reá, s ha szenvedélyeim némelykor elhallgattatják is azt magamviselésében, emlékezéseimben újra hatalomra emelkedik felettök. Ezekben szinte ugyanoly szigorúsággal ítélem meg önmagam, mint a hogy e földi élet elmúltával a legfőbb bíró meg fog ítélni.

Ha az emberek beszédjeiről ama hatások alapján mondunk ítéletet, amelyet azok előidéznek, gyakran rosszul értékeljük őket. Azonkívül, hogy ezek a hatások nem mindig érezhetők és könnyen felismerhetők, végtelenül változnak, mint a körülmények, amelyek közt e beszédek elhangzottak. Egyedül a beszélőnek szándéka határoz azok értéke fölött és állapítja meg azok rosszaságának vagy jóságának fokát. Valótlanságot mondani csak annyiban hazugság, amennyiben a csalási szándék fenforgott, sőt a csalási szándék sem mindig kapcsolatos az ártási szándékkal, hanem néha egészen ellenkező célt követ. De egy hazugság azért még nem ártatlan, ha nem szándékoztunk vele kifejezetten ártani ; ehhez még az a bizonyosság is szükséges, hogy az a tévedés, amelybe azokat ejtjük, akikkel beszélünk, ne árthasson nekik, sem senkinek semmi módon. E bizonyosság megszerzése ritka és nehéz dolog, éppen ezért nehéz és ritka dolog, hogy egy hazugság teljesen ártatlan legyen. Saját előnyünkért hazudni álnokság, másnak előnyére hazudni csalás, ártási célból hazudni rágalom, — ez a hazugság leggonoszabb fajtája.

Magunk vagy a más haszna vagy kára nélkül hazudni annyi, mint nem hazudni ; ez nem hazugság, hanem csak költés.

Azokat a költött dolgokat (fictiókat), amelyek erkölcsi kérdést tárgyalnak, példázatoknak vagy oktató meséknek nevezik s mivel nincs vagy nem lehet egyéb tárgyuk, mint hogy hasznos igazságokat érzeki és kellemes alakba burkoljanak, ily esetekben nem nagy súlyt helyezünk arra, hogy elrejtjük a ténybeli hazugságot, amely csak az igazság köntöse és az, aki egy mesét mese gyanánt beszél el, semmiképen sem hazudik.

Vannak más, tisztán henye költött dolgok, a minő az elbeszélések és regények nagy része, amelyek célja tisztán a mulattatás, anélkül, hogy bármi igazi oktatást foglalnának magokba. Ezek minden erkölcsi tekintélytől megfosztva, csak a kitaláló szándékától nyerik értéküket s ha ez erősítgetve valóságos igazságok gyanánt adja őket elő, akkor nem lehet tagadni, hogy azok igazi hazugságok. S mégis ki érzett valaha nagy lelki furdalást az efféle hazugságok miatt s ki tett érettök komoly szemrehányást szerzőiknek? Ha pl. van valami erkölcsi magva a *Cnidosi templom*nak, ezt a magvat nagyon elhomályosítják és megrontják a gyönyört lehellő részletek és a buja képek. Mit tett a szerző, hogy ezt a szerénység mázával vonja be? Úgy tünteti föl, hogy műve egy görög kézirat fordítása s e kézirat fölfedezésének történetét nagyon ügyesen úgy adja elő, hogy olvasóit elbeszélésének igaz voltáról meggyőzze. Ha ez nem nagyon kézzelfogható hazugság, mondják hát meg nekem, hogy mit nevezünk hazugságnak? S mégis kinek jutott eszébe, hogy a szerzőnek bűnül rójja fel ezt

a hazugságot s vele úgy bánjon ezért, mint egy csalóval?

Hasztalan fogják azt mondani, hogy ez csak tréfa, hogy a szerző, bár állította, senkivel sem akarta azt elhíttetni s tényleg nem is hitette el senkivel és hogy a közönség egy pillanatig sem kételkedett, hogy ő maga az állítólagos görög mű szerzője, amelynek fordítója gyanánt adta ki magát. Erre azt felelem, hogy az efféle tréfa minden erkölcsi mag nélkül csak igen ostoba gyerekség lett volna, hogy egy hazug azért nem kevésbé hazudik, ha senki sem is ad neki hitelt, hogy a művelt közönségtől meg kell különböztetni az egyszerű és hiszékeny olvasók tömegét, amelyet a kéziratnak egy komoly író által a jóhiszeműség színezetével elbeszélt története valósággal elámított s amely minden félelem nélkül itta meg egy antik formájú kehelyből a mérget, amelytől — ha azt modern edényben nyújtották volna neki — legalább is óvakodott volna.

Akár megvannak ezek a megkülönböztetések a könyvekben, akár nincsenek, azok minden önmagával szemben őszinte ember szívében végbemennek, aki semmi olyast sem akar magának megengedni, amit lelkiismerete a szemére hányhatna. Mert ha a saját előnyünkre kockáztatunk meg egy hamis állítást, az époly hazugság, mintha azt a más kárára állítanók, habár a hazugság kevésbé vétkes. Ha olyannak juttatunk előnyt, akit az nem illet meg, megzavarjuk az igazságosság rendjét, ha hamisan önmagunknak vagy másnak tulajdonítunk oly cselekedetet, amelyből dicséret vagy gyalázat, vád vagy igazolás származhatik, igazságtalan dolgot cselekszünk; úgyde mindaz, ami

— ellentétben állván az igazsággal, — bármi módon sérti az igazságosságot, hazugság. Ime a pontos határ; de mindaz, ami, bár ellentétben áll az igazsággal, semmi módon sem érinti az igazságosságot, csupán fictió és megvallom, hogy aki egy pusztá fictióért, mint hazugságért, szemrehányást tesz önmagának, érzékenyebb lelkiismeretű, mint én.

Amit túlbuzgóságból származó hazugságnak neveznek, azok igazi hazugságok, mivel akár a más, akár a magunk előnyére elámítani valakit nem kevésbbé igazságtalan dolog, mint a magunk vagy más kárára elámítani. Aki az igazság ellenére dicser vagy gyaláz, hazudik, mihelyt valóságos személyről van szó. Ha azonban egy képzeleti lényről van szó, arról tetszése szerint mindent mondhat anélkül, hogy hazudnék, ha csak oly tények erkölcsösségéről nem mond, és pedig hamisan, ítéletet, amelyeket maga talált ki, mert ekkor, ha nem hazudik is aényt illetőleg, hazudik az erkölcsi igazság ellen, amely pedig a tények igazságánál százszor tiszteletreméltóbb.

Láttam azokat az embereket, akiket a nagyvilágban igaz embereknek hívnak. Összes igazságszeretetük abban merül ki, hogy henye társalgás közben híven idézik a helyet, az időt, a személyeket, hogy semmi fictiót sem engednek meg maguknak, semmi mellékes körülményt sem költenek, semmit sem túloznak. Mindabban, ami nem érinti érdeküket, elbeszélésök a legtörhetetlenebb hűséget mutatja. De ha oly ügy tárgyalása kerül szőnyegre, amely őket illeti, oly tény elbeszélése, amely közeletről érinti őket: minden színt felhasználnak, hogy a dolgot oly világításban mutassák be, amely

reájok nézve a legelőnyösebb, és ha a hazugság
 használ nekik, ha tartózkodnak is attól, hogy azt
 magok kimondják, ügyesen elősegítik azt és úgy
 intézik a dolgot, hogy az ember a magáévá teszi
 azt anélkül, hogy nekik felróhatná. Így kívánja
 az okosság: jó éjszakát igazságszeretet!

Az az ember, akit *igaznak* nevezek, egészen el-
 lenkezőleg jár el. A tökéletesen közömbös dolgok-
 ban az igazság, amelyet akkor amaz oly erős tisz-
 teletben tart, nagyon kevésbé bántja őt s nem igen
 fog lelkiismeretfurdalást érezni, hogy egy társa-
 ságot oly költött dolgokkal mulattasson, amelyek-
 ből semmi igazságtalan megítélés sem származik,
 sem valamely élő, sem valamely megholt személy
 javára vagy kárára. De minden beszéd, amelyből
 haszon vagy kár, becsülés vagy lenézés háramlik
 valakire, dicséret vagy gyalázat az igazságosságra
 és az igazságra, oly hazugság, amely soha sem fog
 hozzáférközni sem a szívéhez, sem a szájához, sem
 a tollához. Ő szilárdan *igaz*, még a saját érdeke
 ellenére is, habár kevésbé dicsekszik vele henye
 beszélgetés közben! *Igaz* abban, hogy senkit sem
 igyekszik megcsalni, hogy époly hűséges az igaz-
 sághoz, amely őt vádolja, mint ahhoz, amely
 neki tisztességet szerez, és hogy sohasem árt a
 saját előnyére, vagy azért, hogy ellenségének árt-
 son. Az én *igaz* emberem és a másik között tehát
 az a különbség forog fenn, hogy a nagyvilág igaz
 embere nagyon szigorúan ragaszkodik minden
 igazsághoz, amely semmibe sem kerül neki, de egy
 cseppet sem azon túl, míg az én emberem sohasem
 szolgálja azt oly hűségesen, mint amikor föl kell
 magát áldoznia érte.

De azt mondhatná valaki: hogyan egyeztessük

össze ezt a lanyhaságot az igazságnak azzal a lán-
goló szeretetével, amellyel őt magasztalom? Hisz'
ez a szeretet hamis, mivel annyi kivételt elbír!
Nem, az tiszta és igaz: de csak kisugárzása az
igazságosság szeretetének és sohasem akar hamis
lenni, habár sokszor csak a képzeletben él. Igaz-
ságosság és igazság az ő elméjében két rokonje-
lentésű szó, amelyeket közömbösen fölcserél egy-
mással. A szent igazság, amelyet szíve imád, nem
közömbös tényekben és hiábavaló nevekben áll,
hanem abban, hogy hiven megadja mindenkinek
azt, ami őt — oly dolgokban, amelyek igazán az
övéi — megilleti, a jó vagy rossz dolgok beszámítá-
sában, a tiszteleti vagy gyalázási, a dicséreti vagy
rosszalási jutalékokban. Ő nem álnok sem más
iránt, mivel méltányossága megakadályozza őt
ebben és mivel senkinek sem akar igazságtalanul
ártani, sem önmaga iránt, mivel lelkiismerete meg-
akadályozza ebben és mivel nem tudná magának
tulajdonítani azt, ami nem az övé. Kivált a saját
becsületére féltékeny; ez oly kincs, amelyet a leg-
kevésbbé tud nélkülözni és valódi veszteség gya-
gyanánt érezné, ha a mások becsülését e kincse
rovására szerezne meg. Hébe-hóba fog tehát köz-
ömbös dolgokban minden lelkiismeretfurdalás
és minden hazugsági szándék nélkül füllenteni, de
sohasem a mások vagy a maga kárára vagy hasz-
nára. Mindabban, ami a történeti igazsággal össze-
függ, mindabban, ami az emberek magaviseletére,
az igazságosságra, a társas hajlamra, a hasznos
ismeretekre vonatkozik, mind magát, mind máso-
kat, amennyire csak tőle függ, biztosítani fogja a
tévedéstől. Mindaz a hazugság, ami ezen kívül
esik, szerinte nem az. Ha a *Cnidosi Templom* hasz-

nos munka, a görög kézirat története csak egy nagyon ártatlan fictió, ellenben nagyon büntetésre méltó hazugság, ha a munka veszedelmes.

Ezek voltak lelkiismereti szabályaim a hazugságra és az igazságra vonatkozólag. Szivem gépiesen követte ezeket a szabályokat, mielőtt eszem magáévá tette volna, s erkölcsi érzékem egyedül alkalmazta őket. Az az utálatos hazugság, amelynek a szegény Marion áldozatául esett, kitörölhetetlen furdalásokat hagyott bennem hátra, amelyek egész további életemre megóvtak nem csupán minden efféle hazugságtól, hanem minden másfélétől is, amelyek akármi módon a más érdekét vagy hírnevét érinthették. Miután így általában minden hazugságtól megundorodtam, fölmenttettem magamat az alól, hogy pontosan mérlegeljem az előnyt és a kárt és megjelöljem az ártalmas hazugság és a túlbuzgóságból elkövetett hazugság pontos határait; mindakettőt vétkesnek tekintve, mind a kettőt megtiltottam magamnak.

Ebben, valamint minden egyébben, vérmérsékletem nagyban befolyt életelveimre vagy inkább szokásaimra, mert én nem igen szabályok szerint cselekedtem vagy semmi dologban sem követtem más szabályokat, mint egyéni természetem indításait. Soha előre megfontolt hazugság nem férközött elmémbe, sohasem hazudtam a saját érdekemben; de gyakran hazudtam szégyenletemben, hogy kirántsam magam a hinárból közömbös vagy oly dolgoknál, amelyek legfőlebb csupán engem érdekeltek, pl. amikor egy társalgást kellett folytatnom, képzeteim lassúsága és társalgásom szárazsága a fictióhoz való folyamadásra kényszerített, hogy tudjak valamit mondani. Ha okvetlenül

kell beszélnem és mulattató igazságok nem jutnak elég hamar az eszembe, meséket beszélek el, hogy ne kelljen némán ott vesztegelnem ; de e mesék kitalálásánál lehetőleg gondom van arra, hogy azok ne legyenek hazugságok, vagyis ne sértsék se az igazságosságot, se a köteles igazságot és csak mindenkire és magamra is közömbös költött dolgok legyenek. Nagyon szeretném persze, ha a tények igazságát ilyenkor legalább erkölcsi igazsággal pótolhatnám, vagyis jól föltűntethetném az emberi szív természetes gerjedelmeit s ebből mindig valami hasznos tanulságot vonhatnék ki, egy szóval azokból erkölcsi meséket, példázatokat alkothatnék ; de több lélekjelenlétre és több előadásbeli könnyedségre lenne szükségem, mint a mennyivel rendelkezem, hogy a társalgás csevegését felhasználhassam az oktatásra. Ennek képzeitem folyásánál gyorsabb menete csaknem mindig arra kényszerítvén engem, hogy előbb beszéljek, semmint gondolkozom, gyakran oly ostobaságokat és sületlenségeket sugallt nekem, amelyeket eszem nem helyeselt és amelyeket szívem, mihelyt kifittyentek számból, azonnal megtagadott, de amelyek — miután megelőzték ítéletemet — ennek cenzurája által nem voltak többé jóvátehetők.

Ugyancsak vérmérsékletemnek ezen első és ellenállhatatlan impulziója okozza, hogy váratlan és gyors pillanatokban a szégyen és a féltékenység nem egyszer oly hazugságokat csikar ki belőlem, amelyekben akaratomnak semmi része sincs, de amelyek bizonyos tekintetben a rögtön való felelés kényszerűsége folytán megelőzik azt. A szegény Marion emlékének mély benyomása mindig teljesen vissza tudja tartani azokat, amelyek károsak

lehetnének másokra nézve, de nem azokat, amelyek segítségemre lehetnek abban, hogy kirántsanak valami zavarból, ha csupan önmagamról van szó, ami azonban épúgy beleütközik lelkiismeretembe és elveimbe, mint azok a hazugságok, amelyek a mások sorsára befolyást gyakorolhatnak.

Az eget hívom fel bizonyságul, hogyha egy pillanattal utóbb visszavonhatnám a mentségemre előrántott hazugságot és megvallhatnám a terhelő igazságot anélkül, hogy a visszavonással újabb megszégyenítésnek tenném ki magamat, kész szívvel megtenném; de az a szégyen, hogy így önmagam tárjam fel hibámat, újra visszatart és bár nagyon őszintén megbánom hibámat, nem merem azt jóvátenni. Egy példa jobban meg fogja magyarázni, mit akarok mondani és meg fogja mutatni, hogy sem érdekből, sem önszeretetből nem hazudok, még kevésbbé irigységből vagy rosszakarattból, hanem tisztán zavarból és álszeméremből, némelykor azt is nagyon jól tudva, hogy rájönnek hazugságomra és az semmi hasznomra sem szolgálhat.

Nem sok idővel ezelőtt F*** úr rávett, hogy — szokásom ellenére — feleségemmel együtt menjek el vele és B*** úrral batyus vacsorára X***-né asszony vendéglőjébe, aki két leányával együtt szintén velünk étkezett. Étkezés közben az idősebbik leány, aki nem régiben ment férjhez és most áldott állapotban volt . . . , egyszer csak azt kérdi tőlem nagy hirtelen s reám szegezve szemeit, ha voltak-e nekem gyermekeim? Egészen a fülem hegyéig elpirulva azt feleltem, hogy nem volt ebben a boldogságban részem. Kajánul mosolygott,

miközben a társaságra pillantott ; mindez nem igen volt homályos, még számomra sem.

Első pillanatra világos, hogy nem ezt akartan válaszolni, mégha az lett volna is a szándékom, hogy elámítsam, mert abban a hangulatban, amelyben a társaság tagjait láttam, bizonyos voltam felőle, hogy válaszom mit sem változtat ez irányban való véleményükön. Számítottak erre a tagadó feleletre, sőt ösztönöztek reá, hogy élvezhessék azt a gyönyört, hogy hazugságra kényszerítettek. Nem voltam annyira tökkel ütött, hogy ne érezsem ezt. Két perc múlva magától eszembe ötlött a felelet, amelyet adnom kellett volna : *A kérdés kissé gyöngédtelen egy fiatal asszony részéről egy oly férfiúhoz, aki mint agglegény vénült meg !* Ha így szólok, anélkül, hogy hazudnám, anélkül, hogy pirulnom kellene ilyen vagy olyan vallomásom miatt, a magam pártjára hódítom a nevetőket és egy kis leckét adok neki, amely természetsszerűleg kissé lehűtötte volna azt az illetlen eljárását, hogy engem kifaggasson. De mindebből mit sem tettem, nem azt mondtam, amit kellett volna, hanem azt, amit nem kellett volna és ami semmiképpen sem válhatott a javamra. Így hát bizonyos, hogy válaszomat nem ítéletem és nem akaratom diktálta, hanem az zavarom gépies eredménye volt. Régebben nem estem ily hamar zavarba és több nyíltsággal mint szégyennel vallottam be hibámat, mivel nem kételkedtem, hogy azt is észreveszik, ami azokat helyrehozza s amit önmagamban éreztem ; de a rosszindulatú szem bánt és kihoz sodromból ; amint szerencsétlenebbé lettem, félénkebbé is lettem és soha sem hazudtam másként, mint félénkségből.

Sohasem éreztem jobban a hazugság iránti természetes ellenszenvemet, mint midőn *Vallomásaimat* írtam, mert itt gyakori és erős kísértéseknek lettem volna kitéve, ha bármi kis mértékben is meg lett volna bennem ez a hajlandóság. De távol attól, hogy bármit elhallgattam, bármit, ami hátrányomra szolgálhatott, eltitkoltam volna, valami oly észjárásból, amit alig tudok magamnak megmagyarázni, s amely talán a minden utánczástól való idegenkedésből eredt, inkább az ellenkező irányban való hazudásra éreztem belső indítást, amennyiben inkább túlságos szigorúsággal vádoltam, semmint túlságos elnézéssel mentegettem magamat és lelkiismeretem biztosít a felől, hogy egykor kevésbbé szigorú megítélésben fogok részesülni, mint a hogy önmagamát megítéltem. Igen, büszke lelki emelkedettséggel mondom és érzem, hogy ebben a munkámban az őszinteséget, az igazmondást, a nyíltszívűséget oly messzire vittem, még messzebbre, legalább úgy hiszem, mint bárki bármikor ; miután éreztem, hogy a jó fölülmúlja bennem a rosszat, érdekemben állt, hogy mindent elmondjak, — és mindent elmondtam.

Sohasem mondtam kevesebbet, sőt olykor többet mondtam, nem ugyan a tényekben, hanem a körülményekben, s az efféle hazugság inkább a képzelet deliriumának, mint az akarat aktusának volt az eredménye. Sőt hibázom, ha azt hazugság nak nevezem, mert e hozzátoldások egyike sem volt az. *Vallomásaimat* már mint öreg ember írtam, aki megundorodott az élet hiú gyönyöreitől, amelyeket mind megízleltem futólag s amelyeknek ürességét lelkem teljesen érezte. Emlékezetből

írtam őket ; ez az emlékezet nem egyszer cserbenhagyott vagy csak tökéletlen emlékeket szolgáltatott és ezek hézagait oly részletekkel töltöttem ki, amelyeket ez emlékek pótlásául találtam ki, de amelyek sohasem állottak ezekkel ellentétben. Szerettem életem boldog szakaira részletesebben kiterjeszkedni s hébe-hóba gyöngéd sajnálkozásból fakadó díszítésekkel szépítettem őket. Az elfelejtett dolgokat olyanoknak mondtam el, mint amilyeneknek hitem szerint azoknak lenniök kellett s mint amilyenek talán valóban voltak, sohasem ellenkezőnek azzal, amilyenek emlékezetem szerint azok voltak. Néha talán idegen bájakkal ruháztam fel az igazságot, de sohasem tettem a hazugságot a helyére, hogy elpalástoljam bűneimet vagy idegen erényeket tulajdonítsak magamnak.

Ha néha-néha, minden szándékosság nélkül, egy önkéntelen mozdulattal, miközben profilból festettem le magamat, elrejtettem rút oldalamat, ezeket az elhallgatásokat más, jóval szokatlanabb elhallgatásokkal pótoltam ki, amelyek gyakran gondosabban elmellőztették velem a jót, mint a rosszat. Ez jellememnek egyik különös vonása, amelyet talán nem fog mindenki elhinni — ezt könnyen megbocsátom nekik — de amely, bármily hihetetlen legyen is, nem kevésbbé való : gyakran megmondtam magamról a rosszat teljes ocsmányságában, de ritkán mondtam meg a jót teljes szeretetreméltó voltában, sőt olykor teljesen elhallgattam, mivel az nagyon is megtisztelő volt rám nézve és könnyen úgy tűnhettem volna föl, hogy midőn *Vallomásaimat* írtam, saját dicséretemet zengettem. Leírtam ifjúkori éveimet anélkül, hogy

eldicsekedtem volna azokkal a szerencsés tulajdonságokkal, amelyekkel szívem föl volt ruházva, sőt ama tényeket is elmellőzve, amelyek ezeket erősen napvilág elé tárták. Két ilyen esetre emlékszem itt zsenge gyermekkoromtól, amelyek mindenike eszembe jutott *Vallomásaim* írása alkalmával, de mind a kettőt az imént említettem okból hallgatással mellőztem.

Majdnem minden vasárnap a Paquis-városrészbe mentem s Fazy úrnál töltöttem a napot, aki egyik nagynénémet vette nőül s a kinek ott indigo-gyára volt. Egy alkalommal a hengeres simítóban voltam s itt az öntött érchengereket nézegettem: villogó fényük gyönyörködtette szememet s arra csábított, hogy rájuk tegyem újjaimat és nagy kedvteléssel jártattam a henger fogain végig, amikor a fiatal Fazy nekiesvén a keréknek, egy nyolcadrészben oly ügyesen megfordította azt, hogy csak a két hosszabb újjam hegyét csípte oda; de ez elég volt arra, hogy azok hegye összezúzódjék és két körmöm ott maradjon. Élesen felsikoltottam, Fazy nyomban visszafordítja a kereket, de körmeim már ott ragadtak a hengeren és a vér omlott újjaimból. Fazy kétségbeesetten kiált föl, kiugrik a kerék közül, megölel és esdekelve kér, hogy ne jajgassak annyira, mert különben ő elveszett. Fájdalma igen nagy kínjaim közepette is meghatott, elhallgattam, bementünk a tisztítóba, ahol segített, hogy újjaimat megáztassam és mohával a vér folyását elállítsam. Könnyezve kért, hogy ne panaszoljam be: megígértem neki és ezt oly jól megtartottam, hogy több mint húsz évig senki sem tudott róla, micsoda kaland révén támadt két újjamon a sebhely, mert azok állan-

dóan megmaradtak. Több mint három hétig az ágyat őriztem és több mint két hónapig képtelen voltam kezemet használni s mindig azt mondtam, hogy egy leeső nagy kő zúzta össze újjaimat.

Magnanima menzogna! or quando è il vero
Si bello, che si possa à te preporre?

Mindamellett ez a baleset a kíséző mellékes körülménynél fogva, érzékenyen érintett, mert éppen ekkor folytak a polgársági hadgyakorlatok és mi három más velem egykorú fiúval szintén egy kis csapatot alkottunk, akikkel egyenruhásan a városnegyedbeli századdal egyidejűleg kellett gyakorlatoznunk. S most, nagy fájdalommal, hallanom kellett a század dobpergését, amint ablakunk alatt három pajtásommal együtt elvonult, míg én betegen feküdtem az ágyban.

Másik történetem is teljesen hasonlít ehhez, de későbbi időben játszódott le.

Egy *Plince* nevezetű pajtásommal tekéztünk a Plain-Palaisban. Összevesztünk a játékon, összeverekedtünk és a verekedés folyamán társam egy bábuval olyan ütést mért födetlen fejemre, hogy kissé erősebb kézzel széthasította volna a koponyámat. Nyomban a földre zuhantam. Soha életemben nem láttam ahhoz fogható felindulást, mint a minőbe ez a szegény fiú esett, midőn látta a vért fürtjeim közül ömölni. Azt hitte, megölt. Rám hajolt, megölelt, magához szorított, miközben könnyei omlottak és kétségbeesetten kiáltozott. Én is teljes erőmből megöleltem őt, éppen úgy sírva, mint ő, zavaros felindulásomban, amely nem volt minden édesség nélkül való. Végre nekilátott, hogy vérem folyását elállítsa, amely egyre omlott,

és látva azt, hogy kettőnk zsebkendője nem elegendő erre, bevonszolt az anyjához, akinek nem messze onnan egy kis kertje volt. Ez a jó asszony majd elájult, midőn engem ebben az állapotban megpillantott. De mégis összeszedte minden erejét ápolásomra s miután jól kimosta sebemet, pálinkában áztatott liliumlevéllel (ezzel a kitűnő s a mi hazánkban nagyon használatos gyógyítószerszerrel) fedte azt be. Az anya és fiú könnyei annyira meghatották szívemet, hogy sokáig úgy tekintettem őt, mint anyámat, és fiát, mint testvéremet, míg végre mindkettőjüket elveszítve szem elől, lassankint megfeledkeztem róluk.

Ugyanazt a titoktartást őriztem meg erre a bal-esetre, mint a másokra nézve és száz hasonló természetű eset történt velem életem folyamán, amellyekről még csak kisértetbe sem jöttem szó t ejteni *Vallomásaimban*, oly kevésbé törekedtem itt arra a fogásra, hogy érvényre emeljem azt a jót, amit jellememben éreztem. Nem, ha valamikor egy előttem ismeretes igazság ellen beszéltem, ez mindig csak közömbös dolgoknál történt és inkább vagy a beszélés zavara vagy az írás gyönyöre, mint akár a magam érdekének, akár a más előnye vagy hátrányának akármiféle indítása folytán történt. És aki részrehajlás nélkül fogja olvasni *Vallomásaimat*, ha ez valaha megtörténhetik, érezni fogja, hogy azoknak a vallomásoknak, amelyeket bennök teszek, a megtevése megalázóbb, kínosabb, mint valami jóval nagyobb, de kevésbé szégyenletes dolognak az elmondása s amelyről azért nem tettem említést, mert nem követtem el.

Mindezekből az elmélkedésekből következik, hogy az igazságszeretet gyakorlása, amelyet ma-

gam elé tűztem, inkább az egyenesség és méltányosság érzésén, mint a dolgok valóságán alapul és én a gyakorlatban inkább követtem lelkiismeretem erkölcsi utasításait, mint az igaznak és hamisnak elvont fogalmait. Igen gyakran beszéltem el meséket, de nagyon ritkán hazudtam. Ezeket az elveket követve, sokszor adtam másoknak okot a gáncsolásra, de senkinek sem okoztam vele jogtalanságot és nem tulajdonítottam magamnak több előnyt, mint amennyi megilletett. Már pedig az igazság, úgy vélem, pusztán ezáltal erény. Minden más tekintetben az csak egy metafizikai lény számunkra, amelyből sem jó, sem rossz nem származik.

Mindamellett e megkülönböztetésekkel nincs szívem annyira megelégedve, hogy teljesen feddhetetlennek higgyem magamat. Midőn ily gondosan megfontolgattam, mivel tartozom másoknak, megvizsgáltam-e eléggé, mivel tartozom önmagamnak? Ha igazságosnak kell mások iránt lennünk, igaznak kell önmagunk iránt lennünk, — ez oly hódolat, amelyet a becsületes ember tartozik a saját méltóságának megadni. Ha társalgásom meddősége arra kényszerített, hogy ártatlan fictiókkal pótoljam a helyes gondolatokat, hibáztam, mivel a mások mulattatása végett nem szabad magunkat megalázni; ha pedig az írás gyönyörétől elragadtatva, a való dolgokhoz költött díszítéseket csatoltam, még inkább hibáztam, mert az igazságot mesékkel ékesíteni annyi, mint azt valójából kiforgatni.

De eljárásomat még menthetlenebbé teszi magam választotta jelszavam. Ez a jelszó minden más embernél jobban kötelezett engem az igazság

szoros bevallására és nem volt elég, hogy neki mindenütt feláldoztam érdekemet és hajlamaimat, hanem gyöngeségemet és félénk természetemet is föl kellett volna neki áldoznom. Bátorságra és erőre volt szükségem, hogy mindig minden alkalommal igaz legyek és soha se fictiók, se mesék ne jöjjenek ki abból a szájból és abból a tollból, amely kifejezetten az igazságnak szentelte magát. Ime, ezt kellett volna magamnak mondanom, midőn ezt a büszke jelszót fölvettem és szünet nélkül ismételnem mindaddig, amíg azt viselni merészeltem. Sohasem hamisság sugallta hazugságaimat, azok mind gyöngeségből eredtek ; de ez nagyon csekély mentségemre szolgál. Gyöngé lélekkel legföllebb a bűntől őrizhetjük meg magunkat, de nagyralátás és vakmerőség, ha nagy erőnket merészelünk hirdetni.

Ezek az itt előadott elmélkedések valószínűleg sohasem jutottak volna eszembe, ha R * * * abbé föl nem keltette volna azokat bennem. Nagyon késő kétségkívül arra, hogy hasznukat vegyem ; de nem fölötte késő legalább arra, hogy tévedésemet jóvátegyem és akaratomat ismét a rendes útra térítsem, mert ezentúl csupán ez függ tőlem. Ebben hát és minden hasonló dologban Solon életelve minden életkorra alkalmazható és sohasem nagyon késő még ellenségeinktől sem megtanúlni azt, hogy bölcssek, igazak, szerények legyünk és kevesebbet képzeljünk magunkról.

Ötödik séta.

Mindazon lakóhelyek közül, amelyekben otthonra találtam — és olykor-olykor bájos lakóhe-

lyeim voltak — egy sem tett oly igazán boldoggá és egyik sem keltett elhagyásakor lelkemben élénkebb sajnálkozást, mint a biennei tó középén fekvő Szentpéter-szigete. Ez a kis sziget, amelyet Neuchâtelben de la Motte-szigetének hívnak, kevésbé ismeretes még Svájcban is. Amennyire tudom, egy utazó sem tesz róla említést. Pedig nagyon kellemes és kiválóan alkalmas fekvésű olyan ember boldogsága számára, aki szeret visszavonultan élni ; mert, habár talán az egyedüli vagyok a világon, akire sorsa ezt törvényül szabta ki, nem hihetem, hogy az egyedüli legyek, akinek ily természetes hajlandósága van, habár még eddig senki másnál sem találkoztam vele.

A biennei tó partjai zordonabbak és regényesebbek, mint a Genfi-tó partjai, mivel itt a szigetet körülvevő sziklák és erdők közelebb lehúzódnak a vízhez ; de azért nem kevésbé mosolygók. Ha itt kevesebb megművelt szántóföld és szőlő, kevesebb falu és ház akad, viszont több a természetes zöld, több a rét, a lombkoszorúzza menhely, gyakoribbak a nagy ellentétek és közelebb állnak egymáshoz a változó képek. Minthogy ezeken a szerencsés partokon nincsenek kényelmes kocsí-utak, a vidéket ritkán látogatják utasok ; de az nagyon érdekes a magános szemlélődők számára, akik örömmel merülnek el a természet bájainak élvezetébe és szállnak magokba abban a csöndben, amelyet semmi más zaj nem zavar, mint a sasok vijjogása, egy-két madárka szaggatott csattogása és a hegységből alárohanó patakok zuhogása. Ez a szép, csaknem kerek alakú medence két kis szigetet zár ölébe, amelyek közül az egyik mintegy félmérföldnyi területű, lakott és művelt, a másik

pedig kisebb, kopár, műveletlen és amelyet utoljára is el fog tüntetni az a sok földtömeg, amelyet szüntelenül kihordanak belőle, hogy a hullámok és viharok okozta károkat a nagyobb szigeten kipótolják. Így a gyöngébbnek mindig az erősebb támogatására kell szolgálnia.

Az egész szigeten csak egyetlenegy ház van, de ez nagy, kellemes és kényelmes, amely, miként maga a sziget, a berni kórház tulajdona és egy adószedő lakik benne, családjával és cselédségével együtt. Ez népes baromfiudvart, galambducot és haltenyésztőket tart itt. Amily kicsiny a sziget, époly változatos terepét és kilátásait illetőleg, mindenféle tájképeket mutat és mindennek művelésére alkalmas. Látni itt szántóföldeket, szőlőket, erdőket, gyümölcsösöket, ligetektől árnyékolt és mindenféle csalityoktól szegélyezett kövér egezőket, amelyeket a tó vize állandó hűvösségben tart. A szigetet egy magas, két sor fával beültetett töltés fogja hosszában körül, míg e földtöltés közepére egy csinos termet építettek, amelyben a szomszédos partok lakói összegyülekeznek és a szüretek alkalmával táncmulatságot rendeznek.

Erre a szigetre menekültem a *môtiersi* megkövezés után. A rajta való tartózkodást oly elbájoló-nak találtam, azon annyira a hangulatomnak megfelelő életet folytattam, hogy elhatároztam, itt fejezem be hátralevő napjaimat és csupán az az egy nyugtalanított, hogy nem engedik e szándékot végrehajtanom, mert az nem illet bele abba a tervbe, hogy Angolországba csaljanak, amelynek első megnyilvánulásait már ekkor érezni kezdtem. Ezekről a sejtelmektől gyötörtetve, szerettem volna, ha e menhelyet örökös fogházzá változtat-

ták volna számomra, ha egész életemre ide számkivetettek volna, és ha elvéve tőlem minden hatalmat és minden reményt arra, hogy róla valamikor kijöhessek, minden érintkezést megtiltottak volna a szárazfölddel, úgy hogy nem tudva, mi történik a nagyvilágban, annak még létezéséről is megfeledkeztem volna és ott hasonlóképen megfeledkeztek volna az én létezésemről.

Azonban csak két hónapot engedtek e szigeten eltöltenem, pedig szívesen töltöttem volna ott két esztendőt, két századot, az egész örökkévalóságot és soha egy pillanatig sem unatkoztam volna, habár élettársamon kívül nem volt ott más társaságom, mint csupán az adószedő, a felesége és cselédsége, akik mindnyájan valóban igen jó emberek voltak és semmi egyéb; de nekem épen ez kellett. Ezt a két hónapot életem legboldogabb időszakának tartom, oly boldognak, hogy annak boldogsága egész életemre elegendő lett volna anélkül, hogy egy más állapot utáni vágyakozás egyetlen pillanatig is feltámadt volna lelkemben.

De miféle boldogság volt hát ez és miben állt annak élvezése? Föl merném tenni e század összes embereinek, vajjon kitalálnák-e azt az életet, amelyet ott folytattam. A drága *far niente* volt ezen élvezetek közt az első és legfőbb, amelyet egész édességében élvezni akartam és mindaz, amit itt tartózkodásom alatt műveltem, valóban nem volt egyéb, mint egy olyan ember gyönyörűséges és szükséges foglalatossága, aki a tétlenségnek szentelte magát.

Az a remény, hogy semmit sem fognak jobban kívánni, mint hogy e magános tartózkodási helyen hagyjanak engemet, amelyet magam választot-

tam ki, és a honnan lehetetlen volt támogatás és nagymérvű észrevétel nélkül kijönnöm és ahol csupán a körülem levő emberek közvetítésével lehetett mind érintkezésem, mind levelezésem a külvilággal; ez a remény, mondom, azzal biztattott, hogy itt nyugodtabban fejezhetem be napjaimat, mint ahogy eddig töltöttem, és az a gondolat, hogy itt ráérek kényem-kedvem szerint dolgaimat berendezni, okozta, hogy azzal kezdtem, hogy semmi berendezkedéshez sem fogtam. Hirtelen, egyedül és üres kézzel a szigetre kerülve, fokozatosan hozattam oda magam után gazdasszonyomat, könyveimet és csekély házi fölszerelésemet, de ez utóbbiból jónak láttam semmit sem csomagolni ki, úgy hagyva, ládáimat és bőröndjeimet, mint a hogy megérkeztek volt, és úgy élve lakásomban, ahol napjaimat befejezni óhajtottam, mint egy vendégfogadóban, a honnan másnap el kellett utaznom. Mindezek a dolgok, úgy a hogy voltak, annyira kedvem szerint folytak, hogyha jobban akartam volna őket elrendezni, csak rontottam volna rajtok egyet-mást. Egyik legnagyobb gyönyörűségem különösen az volt, hogy könyveimet egyre jól becsomagolva hagytam és semmi írószerszám sem volt a kezem ügyében. Ha egy-egy szerencsétlen levél arra kényszerített, hogy tollat fogjak és válaszoljak, morogva kértem az írószereket az adószedőtől kölcsön és siettem őket visszaadni, abban a hiú reményben élve, hogy nem lesz szükséges többé kölcsönkérnem. Ezek helyett a szomorú ringy-rongy papírok és mindezen ócska könyvhalmaz helyett virágokkal és szénával töltöttem meg szobámat, mert ekkoriban első lelkesedésemben voltam a növénytan iránt, amely

íránt *D'Ivernois* doktor oly hajlandósággal töltött el, hogy az csakhamar szenvedélylyé fokozódott. Nem akarva többé komoly munkával foglalkozni, valami szórakozásra volt szükségem, amely tetszik is és nem jár több fáradsággal annál, mint a megnyit egy lustálkodó is szívesen elvégez. Elhatároztam, hogy megírom a *Flora petrinsularis*-t (a Szentpéter-sziget flóráját) vagyis leírom a sziget összes növényeit, egyetlenegyét sem mellőzve el, oly részletességgel, amely elegendő lesz arra, hogy hátralevő napjaimat igénybe vegye. Azt mondják, hogy egy német könyvet írt egy citrommagról, én a rétek minden fűvéről, az erdők minden mohájáról, minden zuzmóról, amely a sziklához tapad, írtam volna egyet ; egyszóval egy szál fűvet, egy növényi atomot sem akartam úgy hagyni, hogy bőven le ne írjam. E szép terv következtében a reggeli után, amelyet mindannyian együtt költöttünk el, minden reggel, kezemben a nagyítóüveggel és hónom alatt a *Systema naturae*-val elindultam a sziget egy-egy részletének átvizsgálására s e végből kis negyedekre osztottam azt azzal a szándékkal, hogy mindenik évszakban sorban egymás után bejárom őket. Semmi nem különösebb, mint azok az elragadtatások és lelkesedések, amelyeket minden megfigyelésem alkalmával éreztem, amelyeket a növények alkatára és organisatiójára, valamint a nemi részeknek a megtermékenyítésnél játszott szerepére irányultak, amelyek rendszere ekkor még teljesen új volt előttem. A nemi jellemvonások megkülönböztetése, amelyekről azelőtt halvány fogalmam sem volt, megigézett, midőn azokat a közönséges növényfajoknál megállapítottam, addig is, míg ritkább fajoknál is megtehettem ezt.

A Prunella két hosszú porzószálnak kettéhasadása, a csalán és a Parietaria porzószálnak fészereje, a balzsamina termésének és a puszpáng magtartójának szétpattanása, a megtermékenyülés ezer kis folyamata, amelyeket először megfigyeltem, örömmel töltött el és mindenkit sorba kérdeztem: látta-e a Prunella szarvait, mint a hogy Lafontaine «Diable de Papefiguières» című meséjében az emberektől azt kérdezi, olvasták-e Habakukot. Két vagy három óra múlva gazdag aratással megrakodva tértem vissza s e készlet szórakozásomra szolgált délután azon esetre, ha esni kezdett. A délelőtti további részét arra használtam, hogy az adószedővel, feleségével és Terézzel elmentem meglátogatni munkásaikat, megnézni a gyümölcszedést s velök együtt a legtöbbször magam is neki láttam a munkának és nem egyszer megtörtént, hogy midőn berni urak jöttek hozzám látogatóba, egy-egy magas fán kuporodva találtak, derekamra kötött zsákkal, amelyet gyümölcsessel raktam tele s azután egy kötéllel a földre eresztettem le. A délelőtti testmozgás és az attól elválaszthatatlan jó kedélyhangulat a déli pihenést kiválóan kellemessé tette reám nézve; de ha ez már nagyon hosszúra nyúlt, a szép idő pedig csalogatott, nem győztem a végét kívánni, s ott hagyva az asztalnál a társaságot, elillantam és egyedül egy csónakba szállva, kieveztem a víz közepére, amikor a tó csendes volt és ott, egész hosszamban végignyúlva a csónakban, ég felé fordított szemekkel a habok lassú ide-oda hullámozására bíztam magam néha több órán át is, ezer zavaros de gyönyörűséges álmodozásba merülve, a melyek, bár semmi pontosan meghatározott vagy állandó

tárgyuk nem volt, mindamellett az én nézetem szerint százszor becsesebbek voltak mindannál, ami édeset csak találtam volt mindabban, amit az élet gyönyöreinek neveznek. Olykor a naplemente értesített róla, hogy már ideje lesz visszatérni s ilyenkor nem egyszer oly messzire voltam a szigettől, hogy teljes erőmből kellett dolgoznom, hogy az éj leszállta előtt hazaérjek. Máskor meg ahelyett, hogy a sík vízre kiszálnék, abban találtam örömemet, hogy a sziget zöldelő partjai mentén haladtam tova, amelyeknek kristálytiszta vize és hús lombozata sokszor a fürdésre is kedvet adott. De egyik leggyakoribb csónakkirándulásom az volt, hogy a nagy szigetről a kis szigethez eveztem, ezen kikötöttem és itt töltöttem a délutánt, részint a Marceaux-, Bourdaines és Persicaires-félék és mindenfajta csalitok közt keskeny ösvényeken sétálgatva, részint egy homokos, pázsittal, Serpoletvel, virágokkal, köztük Esparcette-tel, meg lóherével (amelyeket itt hajdan minden valószínűség szerint elvetettek) borított domb tetejére telepedve, amely nagyon alkalmasnak látszott tengeri nyulak elhelyezésére, minthogy háborítatlanul szaporodhattak itt, mitől sem félve és minek sem ártva. Megemlítettem ezt az eszmét az adószedő előtt s ő Neuchâtelből hím és nőstény tengeri nyulakat hozatott és mi nagy ünnepélyességgel kivonultunk: a felesége, egyik nővére, Teréz meg én, hogy letelepítsük őket a kis szigeten, amelyet még eljövetelem előtt elkezdtek benépesíteni s ahol kétségkívül vigan tenyésztek, ha a téli hidegséget kibírták állani. E kis gyarmat alapítása egész ünnepség volt számunkra. Az Argonauták kormányosa nem volt büszkébb mint én, midőn diadallal

vezettem a társaságot és a nyulakat a nagy szigetről a kis szigetre és kevélyen jegyeztem meg, hogy az adószedőné, aki túlságosan félt a vízen s mindig rosszúl érezte magát rajta, vezetésem alatt bizalommal szállt csónakba és semmi ijedelmet nem árult el az átkelés alatt.

Mikor a tó hullámozása nem engedte meg a csónakázást, délutánomat azzal töltöttem, hogy bejártam a szigetet, jobbra-balra herborizálva, most a legmosolygóbb és legmagányosabb zugokba ülve le, hogy ott kedvem szerint álmodozzam, majd a földgátaikon és dombokon álldogálva, hogy végig fussam szemeimmal a tónak és partjainak kevély és elragadó tájképét, amelyek egyfelől a közeli hegyek koszorúiban végződtek, másfelől pedig gazdag és termékeny síkságokká szélesbültek ki, amelyeken az ember szeme egész a távolból szegélyző kékes hegyekig elhatolt.

Mikor az est közeledett, leszálltam a sziget magasabb pontjairól és szívesen le-leültem a tó kavicsos partján valami rejtett menedékhelyre; itt a habok loccsanása és a víz hullámozása lebilincselvén érzéseimet és kiűzvén lelkemből minden más gerjedelmet, azt édes álmodozásba ringatták, amelyben sokszor — anélkül, hogy észrevettem volna — az éj is rám köszöntött. A víz apálya és dagálya, annak folytonos, időközönként hol emelkedő, hol gyöngülő zúgása szakadatlanul foglalkoztatván füleimet és szemeimet, kipótolta a belső mozgalmakat, amelyeket az álmodozás kioltott bennem és elegendő volt arra, hogy gyönyörrel éreztesse velem létezésemet, a gondolkodás minden fárdsága nélkül. Időről-időre valami halk és futólagos elmélkedés támadt bennem a világ dolgainak

állhatatlanságáról, amelynek a víz felszíne a képét tárta elém; de ezek a futó benyomások csakhamar elmosódtak a folytonos mozgás egyformaságában, amely körülringott és amely lelke minden tettelegessége nélkül mégis oly erősen lenyűgözött, hogy mikor az óra és a megállapított jeladás intett, csak erőfeszítéssel bírtam magam onnan kiragadni.

Vacsora után, ha szép volt az este, valamennyien még egy sétát tettünk a töltésen, hogy a tó üde levegőjét beszívjuk. Közben leültünk a kerti házban, nevetgélünk, csevegtünk, dudorásztunk valami régi nótát, amely nagyon is fölér a mai meszterkéltségekkel s végül eltelt napunkkal megelégedve és holnapra hasonló napot kívánva tértünk nyugvóra.

Ilyenformán töltöttem, ha néhány váratlan és alkalmatlan látogatást leszámítok, időmet a szigeten való tartózkodásom alatt. Mondja meg hát valaki, mi volt ebben oly vonzó, ami oly élénk, oly gyöngéd és oly tartós sajnálkozásokat fakaszt szíveimből, hogy tizenöt év eltelte után is lehetetlen erre a kedves lakóhelyre gondolnom a nélkül, hogy a leghevesebb sóvárgással mindannyiszor oda vissza ne kívánjam magamat?

Hosszú életem viszontagságai alatt észrevettem, hogy a legédesebb élvezetek és a legélénkebb gyönyörök időszakai éppen nem azok, amelyeknek emléke leginkább vonzza és megindítja szívemet. A márnak és a szenvedélynek e rövid pillanatai, bármily hevesek legyenek is, éppen hevesességüknél fogva az élet egyenes vonalán csak ritkán elszórt pontok. Sokkal ritkábbak és futólagosabbak azok, semhogy állandó állapotot alkössanak és az a bol-

dogság, mely után szívem sóvárog, nem múltó pillanatokból áll, hanem az oly egyszerű és állandó állapot, amelyben semmi különös élenkség nincs, hanem a tartama annyira növeli a báját, hogy benne végre a legfőbb boldogságot megtaláljuk.

A földön minden örökös hullámozásban van. Semmi sem őriz itt meg állandó, maradandó formát és a külső dolgokhoz fűződő vonzalmaink ezekkel együtt szükségképpen elmúlnak és megváltoznak. Azok mindig előttünk vagy mögöttünk járnak, a múltra emlékeztetnek, amely nincs többé, vagy utalnak a jövőre, amely sokszor nem következik be ; semmi szilárd pont nincs, amihez a szív ragaszkodhassék. Ezért itt alant csak oly gyönyörben van részünk, amely elmúlik ; ami a tartós boldogságot illeti, kételkedem, hogy az itt ismeretes lenne. Leghevesebb élvezeteink közt alig van egy oly pillanat, amelyben szívünk igazán elmondhatja : *Szeretném, ha ez a pillanat örökké tartana !* És hogyan lehet boldogságnak nevezni azt az elfutó állapotot, amely nyugtalanul és üresen hagyja szívünket, amely untalan sajnálkozni késztet valami után vagy még kívánczolni valamiért?

De ha van oly állapot, amelyben a lélek eléggé szilárd talapzatot talál arra, hogy azon teljesen megnyugodjék és abban egész lényét összeszedje anélkül, hogy az egész multat vissza kelljen idéznie vagy a jövőbe előretekintenie ; ahol az idő semmi magában véve, a jelen mindig tart, mindazáltal tartamának minden jelzése és az egymásrakövetkezés minden nyoma nélkül, a veszteség és élvezet, a gyönyör és fájdalom, a vágy és félelem minden más érzése nélkül, mint csupán létezésünk

érzése és ez az érzelem egyedül képes azt tökéletesen betölteni ; amíg ez az állapot tart, az, aki benne van, boldognak nevezheti magát, nem tökéletlen, szegény és viszonylagos boldogsággal, amilyen az, amelyet az élet gyönyöreiben találunk, hanem kielégítő, tökéletes és teljes boldogsággal, amely semmi ürességet nem hagy hátra a lélekben, amelyet ez betölteni óhajtana. Ilyen az az állapot, amelyben Szentpéter-szigetén magános álmodozásaim közben sokszor találtam magamat, akár csónakomban végigterültem és a víz kényekedve szerint engedtem azt tovasodortatni, akár a hullámzó tó partjain vagy egyebütt, egy szép folyó vagy kavicsos ágyában csörgedező patak partján üldögéltem.

Mit élvez az ember efféle helyzetben? Semmi ránézve külsőt, semmi egyebet, mint önmagát, saját létezését ; amíg ez az állapot tart, az ember beéri önmagával, mint Isten. A lét érzése, minden más gerjedelemtől megfosztva is a megelégedésnek és békének értékes érzelme, amely egymaga elegendő lenne, hogy ezt a létet kedvessé és édessé tegye arra nézve, aki mindazon érzéki és földi benyomásokat el tudná távolítani magától, amelyek szakadatlanul előnyomulva, elszakítanak minket azoktól és megzavarják itt alant azok édességét. De a legtöbb ember, folytonosan szenvedélyektől háborgatva, kevésbé ismeri ezt az állapotot és minthogy csak tökéletlenül ízlelte meg azt néhány pillanatig, csak homályos és zavaros képzetet őriz meg arról, amely nem igen érezteti velők annak báját. Sőt a dolgok jelenlegi állása mellett nem is lenne jó, ha ezek után az édes elragadtatások után áhítozva, miattok megútálnák a

munkás életet, amelyet egyre megújuló szükségleteik kötelességül szabnak eléjük. De egy oly szerencsétlen, akit kizártak az emberi társadalomból s aki semmi másokra vagy önmagára nézve hasznos és jó dolgot nem művelhet itt alant, ebben az állapotban minden emberi boldogtalanságért kárpótlást találhat itt, amelyet sem a balszerencse, sem az emberek el nem rabolhatnak tőle.

Igaz ugyan, hogy ezeket a kárpótlásokat sem minden lélek, sem minden helyzetben nem érezheti. Szükséges e végre, hogy a lélek békében legyen és semmi szenvedély ne háborgassa nyugalomát. Annak, aki ezeket élvezni akarja, erre hangolva kell lennie, és a környező tárgyaknak közre kell ebben működniök. Nem szükséges hozzá sem tökéletes nyugalom, sem fölötte nagy izgalom, hanem egyforma és mérsékelt mozgalom, amelyben sem rázkódtatások, sem szünetközök nincsenek. Mozgás nélkül az élet csak lethargia. Ha a mozgás egyenetlen vagy fölötte erős, fölébreszt; midőn a környező tárgyakra emlékeztet, lerombolja az álmodozás báját és kiszakít minket önmagunkból, hogy nyomban a balszerencse és az emberek járma alá hajtson és szerencsétlenségeinket éreztesse velünk. A tökéletes csend szomorúságra indít. A halál képét tárja elénk. Ilyenkor a mosolygó képzelet segítségére van szükség és ez egész természetesen be is köszönt azoknál, akiket az ég ezzel megajándékozott. A mozgás, amely nem kívülről jön, ekkor bennünk megy végbe. A nyugalom igaz, hogy kisebb, de kellemesebb is, ha könnyed és édes eszmék, a nélkül, hogy a lélek mélyét felkavarnák, úgyszólván csak súrolják annak felületét. Többre nincs szükség, hogy önma-

gunkra emlékezzünk és minden bajainkról megfeledkezzünk. Az efféle álmodozást mindenütt élvezhetjük, ahol nyugodtak lehetünk; s én gyakran gondoltam, hogy a Bastilleban, sőt egy oly sötét tömlöcben, ahol semmi tárgy nem illette volna látásomat, én még tudtam volna kellemesen álmodozni.

De meg kell vallani, hogy ez jóval könnyebben és kellemesebben esett egy termékeny és magános, már a természettől fogva határolt és a világ többi részétől különválasztott szigeten, ahol minden csak mosolygó képeket tárt elém, ahol semmi nem emlékeztetett szomorú dolgokra, ahol a csekély-számú lakók társasága barátságos és kedves volt, de nem annyira érdeklődő, hogy szünetlenül lefoglaljon, egyszóval, ahol egész nap minden akadály és minden gond nélkül átengedhettem magam a kényem-kedvem szerinti foglalatosságoknak vagy a leglanyhább tétlenségnek. Az alkalom kétségkívül kedvező volt egy álmodozó számára, aki a legvisszatetszőbb tárgyak közepette kellemes ábrándképekkel táplálkozván, tetszése szerint tudott azokkal jóllakni és mindazt, ami érzékeit valóban megérintette, ide öszpontosítani. Ha hosszú és édes álmodozásomból felriadva láttam, hogy zöld ágak, virágok és madarak környeznek, és szemeim messzire elcsapongtak azokra a regényes partokra, amelyek a széles kiterjedésű tó kristálytiszta vizét szegélyezték: mindezeket a kedves tárgyakat összeolvasztottam ábrándképeimmel s midőn végre fokunkint visszatértem magamhoz és mindahhoz, ami körülvett, nem tudtam megállapítani, melyik ponton vált külön a valóság az ábrándképektől, annyira minden egyaránt hozzá-

járult ahhoz, hogy kedvessé tegye előttem azt a szemlélődő és magános életet, amelyet e szép lakóhelyen folytattam. Miért nem lehet annak újra életrekelnie? Miért nem mehetek, hogy e kedves szigeten fejezzem be napjaimat és soha ki ne jöjjen róla, sem soha ne lássam rajta a szárazföld egy lakóját sem, aki a mindenféle csapásoknak, amelyeket embertársaim annyi évek óta oly szívesen gyűjtögettek fejem fölé, emlékéit visszaidézzék lelkembe! Csakhamar örökre elfelejteném őket, bár ők kétségkívül nem igen felejteneének el viszont; de mit bánnám én azt, föltéve, hogy nem tudnának közelembbe férközni, hogy megzavarják nyugalmammat. Megszabadulva mindama földi szenvedélyektől, amelyeket a társas élet izgalma kelt, lelkem gyakorta fölemelkednék eme légkör fölé és előre érintkeznék amaz égi szellemekkel, amelyeknek számát rövid idő alatt szaporítani reméli. Az emberek, tudom, óvakodni fognak attól, hogy visszaadják nekem ezt az édes menedékhelyet, amelyben nem akartak megtérni. De legalább abban nem fognak megakadályozni, hogy a képzelet szárnyain mindennap elrepüljek oda és ott néhány óráig ugyanazt a gyönyört élvezzem, mintha még most is ott laktam. Legédesebb foglalatosságom ott az lenne, hogy kedvem szerint álmodoznám. Amikor azt álmodom, hogy ott vagyok, nem ugyanazt cselekszem-e? Sőt többet teszek: az elvont és egyhangú álmodozás ingeréhez oly bájos képeket csatolok, amelyek azt megelevenítik. Tárgyaik gyakran tovasiklottak érzékeim elől elragadtatásaim alkalmával; most pedig, minél mélyebben jár az álmodozásom, annál elevenebben lefesti azokat nekem. Gyakran jobban körükben vagyok és még

kellemesebben, mint amikor valósággal ott voltam. Csak az a baj, hogy mihelyt képzeletem tüze ellankad, ezek a visszaemlékezések több fáradtsággal járnak és nem tartanak oly sokáig. Óh jaj, amikor elkezdjük porhüvelyünket elhagyni, akkor kápráztatja ez leginkább szemeinket!

Hatodik séta.

Nem igen van oly mechanikus mozgásunk, amelynek okát szívünkben föl ne találhatnók, ha jól értenénk hozzá, hogy ott keressük.

Tegnap, midőn az új körúton haladtam végig, hogy a Bièvre mentén a Gentilly oldalon herborizálni menjek, egy kerülővel jobbra tértem, az Enfer (pokol)-sorompóhoz közeledve, és a fontainebleau-i útra kitérve, ama magaslatok felé igyekeztem, amelyek ezt a kis folyót szegélyezik. Ez a kitérő magában véve fölötte közömbös dolog volt, de midőn visszaemlékeztem reá, hogy több ízben egész gépiesen ugyanezen a kitérőn haladtam, ennek okát önmagamban kerestem és nem bírtam megállani, hogy föl ne kacagjak, midőn annak a végire jártam.

A körút egyik szögletében, az Enfer-sorompó kijáratánál, nyárban naponta egy asszony szokott ülni, aki ott gyümölcsöt, herbatheát meg zsemlyét árul. Ennek az asszonynak egy fölötte csinos, de sánta kis fia van, aki mankóival ide-oda bicegve, elég jó kedvvel jár-kél és a járókelőktől adományokat kéreget. Félig-meddig megismerkedtem ezzel a jámbor fiúval; valahányszor arra mentem el, mindig odajött, ügyesen köszönt, mire megkapta

az én szerény adományomat. Első-, másodízben gyönyörűséggel néztem őt, nagyon szívesen adtam neki, s egy darab ideig ugyanazt az örömet éreztem azután is, sőt a legtöbbször még azzal tetéztem, hogy nekibuzdítottam őt és végighallgattam gyermeki elbeszélését, amelyet kellemesnek találtam. De ez a gyönyörűség, miután fokinkint szokássá vált, lassankint — nem is tudom, hogyan — olyan kötelességfélévé alakult át, amely csakhamar feszélyezővé lett, különösen az előljáró beszéd miatt, amelyet végig kellett hallgatnom és amelyben sohasem mulasztotta el, hogy engem gyakran Rousseau úrnak ne szólítson, hogy megmutassa, melyszerint jól ismer, holott ellenkezőleg, ebből eléggé világos lett előttem, hogy nem ismert jobban, mint azok, akik őt kioktatták. Ettől fogva kevésbbé örömet mentem arra, s utoljára gépiesen megszoktam, hogy legtöbbször egy vargabetűt csináljak, ha ehhez az átlós-úthoz közeledtem.

Ime, ezt fedeztem föl, amint fölötte elmélkedtem, mert mindebből eddigelé még semmi nem tárult föl világosan elmém előtt. Ez a megfigyelés egymás után egy sereg mást idézett lelkem elé, amelyek megerősítették abban, hogy cselekedeteim legnagyobb részének igazi és elsőrendű indítókai önmagam előtt nem oly világosak, mint ahogy sokáig képzeltem. Tudom és érzem, hogy jót tenni a legigazibb boldogság, amelyet az emberi szív érezhet; de ezt a boldogságot régóta elragadták tőlem és az enyémhez hasonló nyomorúlt sorsban nem igen lehet remélni, hogy egyetlen igazi jócselekedetet jól megválasztva és eredményesen elvégezhesünk. Minthogy azoknak, akik sorsom fölött rendelkeznek, legfőbb gondja arra irányult, hogy

számomra minden csak hamis és csalárd látszat legyen : az erényre való indítás is mindig csak oly csalétek, amelyet azért tárnak elém, hogy a kelepcebe csaljanak, amelybe be akarnak keríteni. Tudom ezt ; tudom, hogy az egyedüli jó, ami ezen túl hatalmamban áll, az, hogy visszatartsam magam a cselekvéstől, mert attól kell tartanom, hogy szándékom, sőt tudomásom ellenére rosszat cselekszem.

De voltak boldogabb idők, amelyekben szívem gerjedelmeit követve, néha egy-egy idegen szívet meglelégedetté tehettem és tartozom magamnak az-
zal a megtisztelő bizonyágtétellel, hogy valahányszor ezt a gyönyört élvezhettem, azt bármi másnál édesebbnek találtam. Ez a hajlam élénk, igaz, tiszta volt és legtitkosabb bensőmben soha semmi azt meg nem hazudtolta. Azonban sokszor éreztem saját jótéteményeim terhét a kötelességek ama láncza révén, amelyet magok után vontak : ekkor eltűnt a gyönyör és ama gondoskodások gyakorlásában, amelyek előbb elbájolták szívemet, most már csak szinte elviselhetetlen kényszert találtam. Szerencsés sorom rövid napjai alatt sokan folyamodtak hozzám és soha semmi szolgálatot, amely csak hatalmamban állt, senkitől meg nem tagadtam. De ezekből az első, nagy szivességgel árasztott jótéteményekből az egymást követő kötelezettségek oly bilincsei származtak, amelyeket nem láttam előre és amelyek igáját később képtelen voltam lerázni. Első szolgálataim azok szemében, akik azokban részesültek, csak foglalói voltak a később következőknek ; s mihelyt valami szerencsétlen kivetette utánam egy elfogadott jótétemény csáklóját, attól fogva oda voltam s ez az

első szabad és önkéntes jótétemény határozatlan jogcímévé vált mindazoknak, amikre utóbb szükség lehetett, anélkül, hogy akár csak tehetetlenségeim is elegendő lett volna az azok alól való fölmentésre. Így alakultak át számomra a legédebb gyönyörűségek utóbb terhes alárendeltségekké.

Azonban ezek a bilincsek mindaddig, míg a közönségtől számba nem véve, ismeretlenül éltem, nem tűntek föl előttem nagyon súlyosaknak. De mihelyt irataim révén személyem az érdeklődés előterébe lépett, — súlyos hiba kétségkívül, de a melyért szerencsétlenségeim által túlon túl megbűnhődtem, — ettől fogva az összes szűkölködőknek vagy állítólag ilyeneknek, az összes kalandoroknak, akik becsapni való áldozatot kerestek, mindazoknak, akik a nagy képmutatással nekem tulajdonított nagy tekintély ürügye alatt egy vagy más módon fölön akartak csípni: általános célpontjává váltam. Ekkor volt módom megismerni, hogy a természet összes hajlandóságai, még magát a jótékonytságot sem véve ki, ha okosság és válogatás nélkül kezeljük vagy követjük őket a társaságban, megváltoztatják természetüket és sokszor époly ártalmasokká válnak, mint a mily hasznosak voltak első megindulásuk alkalmával. Ennyi kegyetlen tapasztalat lassankint megváltoztatta első hajlandóságaimat, vagy inkább végre igazi határaik közé korlátozván őket, megtanított arra, hogy kevésbbé vakon kövessem jótevői hajlamo-mat, amikor ez csak arra szolgált, hogy előmozdítsa a mások gonoszságát.

Azonban nem sajnálom ezeket a tapasztalatokat, mivel ezek, a reflexió útján, új felvilágosítá-

sokat nyújtottak önmagam megismerésére és magamviseletének igazi indító okaira nézve ezer esetben, amelyekben téves illúziókban ringattam magamat, helyes útra vezettek. Láttam, hogy ahhoz, hogy örömmel tehessek jót, szabadon, kényszer nélkül kell cselekednem s viszont arra nézve, hogy egy jó cselekedet minden édességét elveszítse, elegendő volt, ha az kötelességgé vált számomra. Ettől fogva a kötelezés súlya a legédesebb élvezeteket megkeseríti számomra s mint a hogy *Emil*-ben mondtam, úgy hiszem, rossz férj lettem volna a törökök közt abban az órában, amikor a közfelkiáltás arra szólítja fel őket, hogy állásuk kötelességeit betöltsék.

Im ez nagyban módosítja azt a véleményt, amelyet saját erényemről sokáig tápláltam; mert ez nem abban áll, hogy hajlamainkat kövessük és átengedjük magunkat a jóltevés gyönyörének, mikor azok erre indítanak bennünket, hanem abban áll, hogy legyőzzük őket, amikor a kötelesség ezt parancsolja és megtegyük azt, amit az rendel, — én pedig ezt bárkinél a világon kevesebbé tudtam megtenni. Érzékenynek és jónak születve, a szánakozást egész a gyöngeségig vive és lelkemet mindazáltal, ami a nagylelkűséghez tartozik, felmagasztosulva érezve, humánus, jótékony, segítségre kész voltam hajlamból, sőt szenvedélyből, amíg csak szívem volt érdekelve; a legjobb és legirgalmasabb ember lettem volna, ha a leghatalmasabb lettem volna erre és ahhoz, hogy minden bosszúvágyat kioltsak magamban, elegendő lett volna, hogy képes legyek bosszút állani. Sőt saját érdekem ellenére, könnyen lettem volna igazságos is, de a rám nézve kedves személyek érdeke elle-

nére nem tudtam volna magamat ráhatározni, hogy az legyek. Mihelyt kötelességem és szívem ellenmondásba került, az előbbi ritkán diadalmaszkodott, ha ugyan az nem forgott csupán szóban, hogy visszatartsam valamitől magamat ; ez esetben a legtöbbször erős voltam, de hajlandóságom ellenére cselekedni sohasem bírtam. Akár az emberek, akár a kötelesség, vagy éppen a kényszerűség parancsoljanak, ha szívem hallgat, akaratom néma marad és nem tudok engedelmeskedni. Látom a bajt, amely fenyeget, de inkább engedem bekövetkezni, semhogy annak megelőzésére indulatba jöjjek. Olykor-olykor nagy erőfeszítéssel nekilendülök, de ez az erőfeszítés nagyon hamar kifáraszt és kimerít ; nem bírom folytatni. Minden elképzelhető dolognál, amit nem csinállok szívesen, mihamar képtelen vagyok megcsinálni.

Sőt többet mondok. A kívánságommal egyező kényszerítés elegendő arra, hogy azt lerontsa és idegenkedéssé, sőt ellenszenvvé változtassa, ha csak kevésbé erősen működik is ; és ez kínossá teszi számomra az olyan jócselekedetet, amit megkövetelnék és amit magamtól szívesen megtennék, ha nem követelnék. A tisztán önkéntes jótétemény bizonyára az a cselekedet, amit szeretek megtenni. De ha az, aki azt kapta, abból jogcímet formál arra, hogy folytatását követelje, mert különben meggyűlöl, ha törvénné emeli, hogy örökre jótévője legyek : bár eleinte gyönyörűségemet találtam benne, hogy az vagyok, ettől fogva a feszélyezés megkezdődik és a gyönyörűség eloszlik. Amit ilyenkor cselekszem, ha engedek, gyöngeség és álszemérem, de a jóakarat hiányzik és távol attól, hogy nagyra lennék vele, inkább szemre-

hányást teszek magamnak lelkiismeretem előtt, hogy kellettlenül jót teszek.

Tudom, hogy valami szerződésféle áll fenn, sőt ez valamennyi közül a legszentebb, a jóltevő és a lekötelezett közt. Bizonyosfajta társaságot alkotnak űk egymással, amely szorosabb annál, amely az embereket általában összekapcsolja és ha a lekötelezett hallgatagon háládatosságra vállalkozik, a jóltevő ugyancsak arra kötelezi magát, hogy amaz iránt mindaddig, amíg csak az méltatlanná nem válik arra, megőrzi ugyanazt a jóakaratot, amelyet iránta tanusított és ennek bizonyosságát fogja szolgáltatni mindannyiszor, valahányszor arra alkalma nyílik és annak szüksége fenforog. Ezek nem világosan kifejezett föltételek, hanem természetes következményei a köztük létesült viszornak. Az, aki először tagad meg egy önkéntes szolgálatot, amit tőle kérnek, semmi jogot nem ad ezzel a panaszkodásra annak, akit visszautasításban részesített; de az, aki hasonló esetben ugyanattól megtagadja ugyanazt a szivességet, amelyet előbb megadott neki, meghiusít egy cly reményt, amelynek táplálására feljogosított; megcsal és meghazudtol egy várakozást, amelyet fölgerjesztett. Érezzük, hogy ebben a visszautasításban valamelyes igazságtalan és keményebb dolog rejlik, mint az előbbiben, pedig ez éppen úgy annak a függetlenségnek kifolyása, amelyet a szív szeret és amelyről nem mond le minden küzdelem nélkül. Ha egy adósságot kifizetek, egy kötelességet teljesítek; ha valami ajándékot adok, örömet szerzek magamnak. Úgyde kötelességeink teljesítésének öröme azok közül való, amelyek egyedül az erény megszokásából fakadnak;

azok, amelyek közvetetlenül a természeti hajlandóságból erednek, nem emelkednek oly magasra, mint ezek.

Annyi szomorú tapasztalat után megtanultam, hogy messziről előre lássam első valóra vált gerjedelmeim következményeit és gyakran visszatartottam magam egy jó cselekedettől, amelyet óhajtottam is, módomban is volt megtenni, mivel visszariadtam attól az alárendeltségtől, amelybe utóbb kerülök, ha meggondolatlanul átengedem magam neki. Nem mindig éreztem ezt a félelmet, ellenkezőleg, fiatal koromban saját jótéteményeim által fűződtem az emberekhez és hasonlóképen gyakran észrevettem, hogy akiket lekötélveztem, inkább hálából, mint érdekből ragaszkodtak hozzám. De a dolgok úgy ezen, mint minden más tekintetben nagyon megváltoztatták színöket, mihelyt szerencsétlenségeim kezdetöket vették. Ettőlfogva új nemzedék körében éltem, amely nem hasonlított az előbbihez és saját érzelmeim mások iránt oly változásokat szenvedtek, amelyet az övéikben találtam. Ugyanazok az emberek, akiket egymást követőleg ebben a két oly különböző nemzedékben láttam, úgyszólván fokozatosan hasonultak át az egyikhez, majd a másikhoz. Igazakból és nyíltszívűekből, a mik kezdetben voltak, azzá válva, amik most, csak úgy cselekedtek, mint az összes többiek. És pusztán azáltal, hogy az idők megváltoztak, az emberek is úgy megváltoztak, mint azok. Ugyan hogyan őrizhetném meg ugyanazon érzelmeket azok iránt, akikben ellenkezőjét találok annak, ami ezeket nálam fölkelte? Nem gyűlölöm őket, mert nem tudok gyűlölni; de nem tilthatom meg magamnak a megvetést, amit meg-

érdemelnék, sem nem tarthatom vissza magamat attól, hogy ezt irántok ki ne fejezzem.

Talán anélkül, hogy észrevettem volna, magam változtam meg a kelleténél jobban? Melyik egyéni jellem állana változás nélkül az enyémhez hasonló helyzetnek ellen? Meggyőződve húsz évi tapasztalat által, hogy mindazok a szerencsés tulajdonságok, amelyeket a természet a szívembe oltott, végzetem által és azok által, akik azzal rendelkeznek, magamnak és másoknak kárára fordultak, ezentúl egy jó cselekedetet, amelynek megtevését javasolják, nem tekinthetek egyébnek, mint kelepécének, amelyet számomra állítanak, s amely alatt valami rossz lappang. Tudom, hogy bármi legyen cselekedetem eredménye, jó szándékomért éppenúgy meglesz az érdemem. Igen, ez az érdem kétségkívül mindig ott van, de a belső varázs nincs meg többé s mihelyt ez az ösztönzés nálam hiányzik, csak közömbösséget és jéghidegséget érezek magamban ; és biztos lévén abban, hogy egy igazán hasznos cselekedet művelése helyett csak egy megcsalatott ember cselekedetét teszem, az önszeretet méltatlankodása, kapcsolatban az ész helytelenítésével, csak idegenkedést és ellenállást sugall ott, ahol természetes állapotomban hévvel és buzgalommal lettem volna tele.

Vannak olyan balsorsok, amelyek emelik és erősítik a lelket, de vannak olyanok is, amelyek leverik és megölik azt ; ilyen az, amelynek zsákmányául estem. Bármi kevés hitvány kovász került volna az enyémbe, túlságosan erjedésbe hozta volna azt, őrzöngővé tett volna ; de így csak semmivé tett engem. Képtelen lévén arra, hogy akár a magam, akár a más számára jót tegyek, vissza-

tartom magam a cselekvéstől ; és ez az állapot, amely csak a kényszer folytán ártatlan, bizonyos édességet találtat velem abban, hogy szabadon, minden szemrehányás nélkül kövessem természetes hajlamomat. Persze nagyon is messze megyek, mivel még ott is kikerülöm a cselekvési alkalmakat, ahol csak jól lehet cselekednem. De bizonyos lévén a felől, hogy nem engedik a dolgokat teljes mivoltukban látnom, visszatartom magam attól, hogy ama külszín alapján ítélek, amellyel azokat felruházzák ; és bármiféle csalétekkel vonják is be a cselekvésre való indító okokat, nekem elég, ha ezeket az indító okokat az én hatási körömben hagyták, hogy az ő csaló voltuk felől biztos legyek.

Úgy látszik, sorsom gyermekkoromtól fogva kifestítette az első hálót, amely sokáig oly könnyen belecsalogatott az összes többiekbe. A legbizakodóbb embernek születtem és teljes negyven évig soha ez a bizalom egyetlenegyszer sem csalódott. Egyszerre csak másfajta emberek és dolgok közé kerülve, ezer kelepcebe estem a nélkül, hogy egyet is észrevennék és húszévi tapasztalat alig volt elegendő arra, hogy sorsom felől felvilágosítson. De amint egyszer meggyőződtem róla, hogy csak hazugság és hamisság lappang azokban az arcfin-torgató baráti ömlengésekben, amelyeket reám pazarolnak, nagy hirtelenséggel a másik szélsőségbe csaptam át : mert, ha az ember egyszer kilépett a természeti jelleméből, többé nincsenek háttárok, amelyek visszatartsák. Ettől kezdve megundorodtam az emberektől, és akaratom találkozáván az ő erre irányuló akaratukkal, még jobban távoltart tőlük, mint mindenféle mesterkedéseik tehetik.

Mind hasztalan csinálják : ez az idegenkedés sohase fajulhat ellenszenvvé. Ha arra a függőségre gondolok, amelybe ők velem szemben helyezkedtek, hogy engemet a saját függőségükben tartsanak, igazán megszanom őket. Ha én nem vagyok szerencsétlen, ők magok azok ; és valahányszor magamba szállok, mindig sajnálatraméltónak találok őket. Talán kevélységem is belevegyül még ezekbe az ítéletekbe ; sokkal inkább fölöttük állónak érzem magam, semhogy gyűlöljem őket. Ők legföllebb a megvetésig érdekelhetnek engem, de soha a gyűlöletig ; elvégre is sokkal inkább szeretem magam, semhogy bárkit is gyűlölni tudnék. Ez annyi volna, mint szűkebbre vonni, összeszorítani létemet, pedig én inkább az egész mindenség fölé szeretném azt kiterjeszteni.

Jobb szeretem őket kerülni, mint gyűlölni. Megpillantásuk oly benyomásokkal illeti meg érzékeimet és ezek révén szívemet, amelyeket ezer kegyetlen tekintet tesz kínossá reám nézve ; de ez a rosszsullét azonnal megszűnik, mihelyt a tárgy, amely azt okozza, tovatűnt. Foglalkozom velük és pedig egészen akaratom ellenére, jelenlétök folytán, de soha a rájuk való emlékezés révén. Ha nem látom őket többé, olyanok számomra, mintha egyáltalában nem léteznének.

Sőt csak abban közömbösek előttem, ami rám vonatkozik, mert egymás közötti viszonyaikban még érdekelt tudnak bennem kelteni és megindítani, mint egy dráma személyei, amelyet a színpadon látnék. Egész erkölcsi lényemnek meg kellene semmisülnie, hogy az igazságosság közömbössé legyen előttem. Az igazságtalanság és gonoszság látványa még most is felforralja a vére-

met, míg az oly erényes cselekedetek, amelyekben sem kérkedést, sem hivalkodást nem látok, mindig örömtől dobogtatják szívemet és édes könnyekre fakasztanak. De magamnak kell őket látnom és megítélnem, mert saját történetem után esztelennek kellene lennem, ha bármi dologban elfogadnám az emberek ítéletét és akármit a mások becsületszavára kész igazság gyanánt elhinnék.

Ha termetem és vonásaim époly teljesen ösmeretlenek volnának az emberek előtt, mint a minők jellemem és belső alkatom, akkor még minden baj nélkül élhetnék közöttük. Sőt társaságuk is tetszhetnék nekem, amíg tökéletesen idegen lennék közöttük. Minden megszorítás nélkül átengedve természetes hajlandóságaimnak, még akkor is szeretném őket, ha soha nem törődnének velem. Egyetemes és tökéletesen önzetlen jóakaratot tanusítanék irántok ; de a nélkül, hogy valaha különösebb összeköttetésbe lépnék és bármi kötelesség jármát viselném : szabadon és önmagamtól mindazt megtenném irántok, aminek megtevése — holott önszeretetük készleti és összes törvényeik kényszerítik őket reá — annyi fáradságukba kerül.

Ha szabad, ösmeretlen és elszigetelt maradtam volna, mint a hogy rendeltetésem szerint lennem kellett volna, csak jót cselekedtem volna, mert semmi ártalmas szenvedély csírája nem rejlik szívemben. Ha láthatatlan és mindenható lettem volna, mint Isten, jóltevő és a jó is lettem volna, mint ő. Az erő és a szabadság teszi a kitűnő embereket ; a gyöngeség és a rabszolgaság csak gonosztevőket hozott létre. Ha a Gyges gyűrűjének birtokosa lettem volna, az kihúzott volna az emberektől való függőségből és őket rendelte volna ne-

kem alá. Sokszor kérdeztem magamtól spányol légváraimban, mi hasznát vettem volna e gyűrűnek, mert a visszaélési kísértésnek bizonyára közel kell állania a hatalomhoz. Módomban állván ki-elégíteni kívánságaimat, mindent megtehetvén a nélkül, hogy bárki meg tudna csalni, mit kívánhattam volna valami nyomatékkal? Egyetlen dolgot s ez az lett volna, hogy minden szívet meglegedtettnék lássak. Az általános boldogság látása egyedül indíthatta volna meg szívemet állandó érzéssel és az a forró törekvés, hogy ehhez hozzájárulhassak, lett volna a legállhatatosabb szenvedélyem. Mindig igazságos lévén részrehajlás nélkül és mindig jó gyöngeség nélkül, egyaránt megóvtam volna magam a vak bizalmatlankodástól és az engesztelhetetlen gyűlölködéstől, mert miután olyanoknak láttam volna az embereket, amilyenek és könnyen olvastam volna szíveik mélyén, keveset találtam volna köztük oly szeretetre méltót, hogy teljesen átadjam nekik szívemet és keveset oly utálatosat, hogy egész gyűlöletemet megérdemeljék és még gonoszságuk is csak szánakozásra indított volna irántuk, mert jól ismerem a bajt, amit önmaguknak okoznak, midőn másnak ártani akarnak. Talán egyes vidám pillanataimban arra a gyerekségre vetemedtem volna, hogy olykor-olykor csodákat műveljek; de teljesen érdektelen lévén önmagam iránt és csak természetes hajlamaimat tisztelvén törvényül, egynehány szigorúan igazságos cselekedet mellett ezer irgalmas és méltányos cselekedetet hajtottam volna végre. Mint a gondviselés szolgája és törvényeinek felvigyázója, hatalmam birtokában bölcebb és hasznosabb csodákat műveltem volna az arany legendának és Szent Medárdus sírjának csodáinál.

Csak egyetlenegy pont van, amelynél az a képesség, hogy mindenüvé láthatatlanúl behatolhassak, oly kísértéseknek tehetett volna ki, amelyeknek bajosan tudtam volna ellenállni; és ha egyszer ezekre a hibás utakra tévelyedtem, ki tudja, hová jutottam volna rajtok? Nagyon rosszszul kellene a természetet és önmagamat ismernem, ha azzal hizelegnék magamnak, hogy ezek a könnyűségek nem csábítottak volna el, vagy eszem megállított volna ezen a végzetes lejtőn. Minden egyéb dologban biztos lévén önmagam felől, csupán ezáltal veszttem volna el. A kit hatalma az emberek fölé helyez, annak az emberi gyöngeségek fölött kell állania, mert máskülönben ez a túlságos erő csak arra szolgálna, hogy őt valóban a többiek alá és az alá helyezze, ami lett volna önmaga, ha velők egyenlő marad vala.

Mindent jól megfontolva, azt hiszem, hogy jobban fogom tenni, ha eldobom bűvös gyűrűmet, mielőtt ostobaságot követtetett volna el velem. Ha az emberek makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy engem egészen másnak tartsanak, mint a mi vagyok és ha látásom izgatja igazságtalanságukat, hogy elvegyem tőlük e látványt, kerülnöm kell őket, nem pedig magamat közöttük homályba burkolnom. Az ő feladatuk, hogy előttem elrejtőzenek, hogy csselfogásaikat előttem eltitkolják, hogy kerüljék a napfényt, hogy a vakondokok módjára föld alá bújjanak. Ami engem illet, csak hadd lássanak, ha tudnak, annál jobb; de ez lehetetlenség nekik, mert ők soha mást nem fognak látni az én helyemen, mint azt a Jean-Jacques-ot, akit magoknak alkottak és akit saját szivök szerint formáltak, hogy kényök-kedvök szerint gyű-

lölhessék. Hiba lenne tehát, ha felindulnék azért, hogy ilyenformán látnak engem; semmiképpen nem szabad ezzel törődnöm, mert ők nem engemet látnak ekként.

Az eredmény, amit mindezekből az elmélkedésekből kivonok, az, hogy sohasem voltam igazán alkalmas a polgári társaság számára, ahol minden feszély, tartozás és kötelesség és hogy független egyéniségem mindig képtelenné tett azokra az alárendeltségekre, amelyek arra nézve, aki az emberek közt akar élni, szükségesek. Amíg szabadon cselekszem, jó vagyok és csak jót teszek; de mihelyt akár a kényszerűségnek, akár az embereknek igáját érzem, föllázadok vagy inkább megmakacsolom magam és ekkor semmi vagyok. Ha akaratommal ellenkezőt kell tennem, nem teszem, bármi történjék is; de a saját akaratomat sem teszem többé, mert gyöngé vagyok. Visszatartom magam a cselekvéstől, mert egész gyöngeségem a cselekvésben áll, egész erőm negatív és minden bűnöm mulasztási, ritkán cselekvési bűn. Sohasem hittem, hogy az ember szabadsága abban áll, hogy azt tehet, amit akar, hanem inkább abban, hogy soha nem kell azt tennie, amit nem akar, — s éppen ezt a szabadságot követeltem én mindig, olykor sikerült is azt megőriznem, de viszont éppen e miatt szolgáltam kortársaimnak leginkább botránkozás tárgyául. Mert ők, akik tevékenyek, mozgékonyak, becsvágyók, s utálják másoknál a szabadságot és azt magok számára sem kívánják, hacsak némelykor megtehetik akarataikat vagy inkább uralkodhatnak a másoké fölött, egész életüket abban a kényszerhelyzetben töltik, hogy azt tegyék, ami ellenőkre van és semmi szolgálai dolgot nem mulasz-

tanak el, hogy uralkodhassanak. Hibájok tehát nem az volt, hogy engemet mint egy haszontalan tagot eltávolítottak a társaságból, hanem az, hogy száműztek abból, mint egy veszedelmős tagot; mert én, megvallom, nagyon kevés jót cselekedtem ugyan, de viszont a rosszat soha egész életemben nem ismerte az akaratom és kételkedem benne, van-e egy ember is a világon, aki kevesebb rosszat cselekedett volna, mint én.

Hetedik séta.

Alig kezdtem el hosszú álmaim gyűjteményét s már is érzem, hogy a végéhez közeledik. Más szórakozás lép helyére, amely most egészen lefoglal, sőt az álmodozásra való időmet is elveszi. Szinte túlcsapongó kedvteléssel engedem át magam neki, amely magamat is kacagásra indít, ha rágondolok, de azért mégis átengedem magam neki, mivel jelenlegi helyzetemben nincs más magaviseleti szabályom, mint hogy mindenben minden korlát nélkül kövessem hajlandóságomat. Mit sem változtathatok sorsomon, csupa ártatlan hajlamaim vannak és miután ezentúl az emberek összes ítéletei nem léteznek számomra, még az okosság is azt kívánja, hogy abban, ami hatáskörömben marad, mindazt megtegyem, ami kellemesen hat reám, akár nyíltan, akár magam csöndben, csupán szélselyemet tekintve szabálynak és csupán azt a csekély erőt tekintve mértéknek, ami még bennem megmaradt. Így jutottam el a magam fűvéhez minden táplálék gyanánt és a növénytanhoz minden foglalatosság gyanánt. Már eléggé koros vol-

tam, midőn Svájcban D'Ivernois orvostól az első alapelemeket elsajátítottam belőle és utazásaim közben eléggé szerencsésen herborizáltam arra nézve, hogy tűrhető ismeretre tegyek szert a növényvilág körében. De midőn hatvan éves elmúltam és Párizsban telepedtem meg, erőim is kezdtek megfogyatkozni a nagy növénytani kirándulásokhoz s egyébként is a hangjegy-másolással sokkal jobban el voltam foglalva, semhogy más foglalatosságra is szükségem legyen: felhagytam ezzel a szórakozással, amely nem volt többé számomra kíváncsi; eladtam növénygyűjteményemet, el könyveimet s beértem vele, ha néha láthatom azokat a közönséges növényeket, amelyeket sétáim alkalmával Párizs körül találtam. Ez idő alatt az a kevés, amit belőle tudtam, csaknem egészen elmosódott emlékezetemből, és pedig jóval gyorsabban, mint ahogy oda vésődött.

Egyszerre csak, hatvanötödik évem befejezése után, megfosztva attól a kis emlékezettől, amelylyel addig rendelkeztem és azoktól az erőktől, amelyek a mezők bejárására még megmaradtak, kalauz nélkül, könyvek nélkül, kert nélkül, növénygyűjtemény nélkül: újra erőt vett rajtam ez a bolondság, de még nagyobb hévvel, mint a milyen-nel elsőízben nekiadtam volt magamat; egész komolyan foglalkoztam azzal az okos tervvel, hogy Murray egész *Regnum vegetabile*-jét megtanulom könyv nélkül és a földön levő összes növényekkel megismerkedem. Nem lévén módomban, hogy újra növénytani könyveket vásároljak, rajta voltam, hogy lemásoljam mindazokat, amelyeket kölcsön kapok, és elhatározván, hogy az elsőnél gazdagabb növénygyűjteményt állítok össze, addig is, míg a

tenger és az Alpok összes növényeit, és Indiák összes fáit beléhelyezhetném, egyelőre a muronnal, a cerfeuiljel, a borrhassal és senesonnal kezdem el, tudósan fűvészkedem madaraim kalitkája mellett és minden újabb fűszálnál, amely élémbe kerül, elégtétellel mondom: Megint több van egy nővénnel!

Nem törekszem igazolni azt az elhatározásomat, hogy ennek a szeszélynek hódolok; azt nagyon észszerűnek találom és meg vagyok győződve a felől, hogy jelenlegi helyzetemben nagy bölcsesség, sőt nagy erény, ha átengedem magam azoknak a szórakozásoknak, amelyek kellemes hatással vannak reám; ez eszköz arra, hogy ne engedjem szívemben a megtorlásnak vagy gyűlöletnek semmi csiráját kihajtani, és hogy találhassak még sorsomban valami szórakozáshoz kedvet, bizonyára minden heves szenvedélytől nagyon megtisztított lelkülettel kell bírnom. Ezzel üldözőímen a magam módjára állok bosszút és nem tudnám őket kegyetlenebbül megbüntetni, mintha az ő ellenökre boldog vagyok.

Igen, kétségkívül, az ész megengedi, sőt megszabja nekem, hogy minden vonzó hajlamomnak átengedjem magam, amelynek követésében semmi nem akadályoz; de arra nem tanít meg, miért vonzó ez a hajlam és micsoda vonzóerőt találhatok egy üres, haszon nélkül és előhaladás nélkül végzett tanulmányban, amely engemet, egy vén, már roskatag és nehézkes járású, könnyedség és emlékezőtehetség nélküli szószaporítót a fiatalkor gyakorlataihoz és az iskolásfiúk leckéihez visz vissza. Szeretném magamnak ezt a különködést megmagyarázni; úgy képzelem, hogy az kellően megma-

gyarázva némi új világosságot vethetne önmagamnak arra az ismeretére, amelynek megszerzésére szenteltem utóbbi üres óráimat.

Néha eléggé mélyen gondolkoztam, de ritkán örömmel, csaknem mindig akaratom ellenére és mintegy kényszerűségből; az álmodozás fölüdít és szórakoztat, az elmélkedés kifáraszt és elszomorít; a gondolkozás számomra mindig terhes és kellemetlen foglalkozás volt. Álmodozásaim néha elmélkedéssel végződtek, de gyakrabban végződnek elmélkedéseim álmodozással és e tévedezések alatt lelkem a világegyetemben a képzelet szárnyain oly elragadtatásokban bolyong és lebeg, amelyek minden más élvezetet fölülmúlnak.

Amíg ezt teljes tisztaságában élveztem, minden más foglalkozás mindig élvezhetetlen volt előttem. De amint egyszer, idegen ösztönzések által az irodalmi pályára taszítva, az elmemunka fárasztó voltát és a szerencsétlen hírnév alkalmatlanságát éreztem, egyszersmind édes álmodozásaim bágyadását és ellanyhulását is éreztem és csakhamar kénytelen lévén akaratom ellenére szomorú helyzetemmel foglalkozni, csak nagyon ritkán tudtam többé azokat a kedves elragadtatásokat feltalálni, amelyek ötven éven át nálam a szerencsét és dicsőséget pótolták és minden egyéb költség nélkül, ha az időt leszámítjuk, engem a semmittevésben a legboldogabb halandóvá tettek.

Sőt álmodozásaimnál attól kellett tartanom, hogy szerencsétlenségeim folytán nekivadult képzeletem végtére errefelé találja tevékenységét fordítani és hogy gyötrelmeim folytonos érzése, fokozatosan összébb szorítván szívemet, súlyával végre maga alá talál temetni. Ebben az állapotban ter-

mészetes ösztönöm, minden elszomorító képzetet elkerültetvén velem, lecsöndesítette képzeletemet és a körülvevő tárgyakra szegezvén figyelmemet, első ízben vétette velem részleteiben a természet látványát szemügyre, amelyet eddigelé csak tömegesen és egész összefüggésében szemléltem.

A fák, a cserjék, a növények a föld díszítései és ruházatai. Semmi nem oly szomorú, mint egy mezeten és kopasz mezőség látványa, amely csupán köveket, iszapot és homokot tár szemünk elé. De meglevenítve a természet által és nászruhába öltözve a vizek csörgedezése és a madarak éneklése közepette, a föld a három ország összhangjában étellel, érdekekkel és bájakkal teljes látványt tár az ember elé, az egyedüli látványt a világon, amelybe szemei és szíve soha nem fáradnak belé.

Minél érzékenyebb szíve van a szemlélőnek, annál jobban átengedi magát azoknak az elragadtatásoknak, amelyeket ez az összhangzat benne fölkel. Édes és mély álmodozás vesz erőt ekkor érzékein és gyönyörteljes mánnal merül bele e szép rendszer végtelenségébe, amelylyel azonosnak érzi magát. Ekkor minden egyes külön tárgy tovasiklik tekintete elől; mindent csak az egészben lát és érez. Valami különös körülménynek kell eszméit összeszorítania és képzeletét körülhatárolnia, hogy részenként megfigyelhesse ezt a világegyetemet, amelyet átkarolni törekedett.

Ez történt természetszerűleg velem, mikor halálos aggodalomtól összeszorított szívem minden gerjedelmét maga köré sorozta és öszpontosította, hogy megőrizze a melegség azon maradványát, amely abban a levertségben, amelybe fokonként süllyedtem, elpárologni és kialudni akart. Egyked-

vüen bolyongtam az erdőkben és a hegyek közt, nem merészelve gondolkozni, mert attól tartottam, hogy fölélesztem fájdalmaimat. Képzeletem, mely visszautasítja a gyötrelmes dolgokat, hagyta, hogy érzékeim átengedjék magokat a körülvevő tárgyak könnyed, de édes benyomásainak. Szemeim szünetlenül egyikről a másikra siklottak és lehetetlen volt, hogy ily nagy változatosság mellett ne akadjanak olyanok, amelyek jobban leszögezzék és huzamosabban lebilincseljék őket.

Kedvet kaptam e gyönyörködtető látványhoz, amely a szerencsétlenségben megnyugtatja, mulattatja, szórakoztatja az elmét és fölfüggeszti a gyötrelmek érzését. A tárgyak természete nagy mértékben segít e szórakoztatásban és azt csábítóbbá teszi. A kellemes illatok, az eleven színek, a legválasztékosabb idomok szinte vetélkedve vitatják el egymástól azt a kiválságot, hogy figyelmünket lekössék. Csupán szeretnünk kell a gyönyört, hogy ezeknek az édes benyomásoknak átengedjük magunkat ; és ha ez a hatás nem nyilatkozik meg mindazokkal szemben, akiket az megérint, ez némelyeknél a természetes érzékenység hiánya miatt, a legtöbbször pedig azért történik, mert más képzetekkel föltötte elfoglalt elméjük csak lopva engedi át magát ama tárgyaknak, amelyek érzékeiket megilletik.

De még egy más körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy a jóízű emberek figyelmét a növényvilágtól elterelje s ez az a megszokás, hogy a növényekben nem keresnek egyebet, mint csupán gyógyító szereket és orvosságokat. Theophrastus másképpen gondolkozott és ezt a filozófust úgy tekinthetjük, mint az egyetlen botanikust az ókorban, ezért

nem is nagyon ismerik őt a mai emberek ; de egy bizonyos Dioskoridesnek, az orvosi vevények nagy kompilatorának és az ő magyarázóinak fáradozása folytán az orvostudomány gyűjtője annyira hatalmába kerítette a gyógyító füvekké átalakított növényeket, hogy csak azt látni itt, amit nem látni, t. i. azokat az állítólagos hatóerőket, amelyeket egy harmadik vagy negyedik nekik tulajdonítani kegyeskedik. Nem látják be, hogy a növényi organizáció magában is megérdemelhet némi figyelmet ; emberek, kik azzal töltik el életöket, hogy csigahéjjakat gyűjtögetnek és rendezgetnek, élcelődnek a növénytan fölött, mint egy hiábavaló tudomány fölött, ha nem csatoljuk hozzá — állításuk szerint — a tulajdonságok tanulmányát, vagyis ha nem hagyjuk cserben a természet megfigyelését, amely sohasem hazudik és minderről mit sem beszél, hogy kizárólag az emberek tekintélye után induljunk, akik hazugok és akik sok oly dolgot állítanak nekünk, amit az ő szavukra el kell hinnünk, amely maga is legtöbbször a más tekintélyén alapul. Állj meg egy tarka színben pompázó rét előtt, vizsgáld meg egymás után a benne tündöklő virágokat s azok, akik látni fognak, egy borbélylegénynek tartanak téged és gyógyfüveket fognak tőled kérni, hogy a gyerekek rühét, a felnőttek kilisét vagy a lovak takonykórját meggyógyítsák.

Ez az utálatos előítélet a többi országokban már jórésztben eltűnt, kivált Angolországban, hála Linnének, aki a botanikát kivette egy kissé a recept-írók iskoláiból és visszaadta azt a természetrajznak és a gyakorlati gazdaságtannak ; de Franciaországban, ahol ez a tanulmány kevésbé hatolt

be a nagyvilági emberek közé, e pontban még mindig oly barbárul gondolkoznak, hogy midőn egy párisi szépelme Londonban egy érdekes, ritka fákkal és növényekkel teleültetett kertet látott, minden dicséret gyanánt így kiáltott fel: *Ime egy nagyon szép patikáriusi kert!* Ez alapon az első patikárius — Ádám volt! Mert nem könnyű egy jobban fölszerelt kertet képzelnünk, mint a minő az édenkert volt!

Ezek az orvostani képzetek bizonyára nem igen alkalmasak arra, hogy a botanika tanulmányát kellemessé tegyék; ezek elfonnyasztják a rétek zománcát, a virágok csillogását, elszáritják a ligetek üdeségét, élvezhetetlenné és undorítóvá teszik a zöld színt és az árnyéket; mindezek a bájos és kecses idomok nagyon kevésbé érdeklik azt, aki mindezt egy mozsárban össze akarja törni és a pásztorlányok számára nem fogjuk a virágkoszorúkat a klistérhez való növények közt keresni.

Mindez a gyógyszerészet nem szennyezte be az én mezei képeimet; semmi nem állt azoktól távolabb, mint a herbathea és a flastromok. Gyakran gondoltam, közelről szemlélve a réteket, a gyümölcsösöket, az erdőket és ennek nagyszámú lakóit, hogy a növényország egy élelmiszer-raktár, amelyet a természet adott az embernek és az állatoknak. De soha nem jutott eszembe, hogy benne gyógyszereket és orvosságokat keressek. Ezekben a különféle alkotásokban semmi olyast nem látok, amely efféle használatra utalna és a természet bizonyára megismertette volna velünk azok ilyenén felhasználási módját, ha ezt rendelte volna nekünk, mint ahogy az élelmiszerekre nézve tette. Sőt úgy érzem, hogy azt a gyönyörűséget, amelyet a lige-

tekben való séta szerezh, az emberi gyöngeségek érzése megmérgezné, ha a lázra, a vesekőre, a köszvényre, a nehéz nyavalyára irányítaná gondolatomat. Egyébiránt nem szándékozom a növényektől azokat a kiváló erőket, amelyeket nekik tulajdonítanak, elvitatni, csupán azt állítom, hogyha ezeket az erőket valódiaknak tartjuk, tiszta gonoszság a betegektől, ha továbbra is betegek maradnak, mert annyi betegség közül, amennyit az emberek magoknak szereznek, egyetlenegy sincs, amelyik számára húszféle, gyökeresen gyógyító fű ne akadna.

Ezek az elmefordulatok, amelyek mindig mindent a saját anyagi érdekünkre vonatkoztatnak, amelyek mindenütt hasznot vagy gyógyszereket kerestetnek velünk és amelyek közömbösen néznek velünk az egész természetet, ha mindig egészségesek volnánk, — mindig távol állottak tőlem. Ez irányban teljesen ellenkezőleg gondolkodom, mint a többi emberek: mindaz, ami szükségleteim érzéséhez tartozik, elszomorít és megrontja gondolataimat és soha nem találtam igazi élvezetet az elme gyönyöreiben, csak ha testem érdekét teljesen szem elől tévesztettem. Így hát, még ha hinnék is az orvostudományban és még ha annak gyógyszerei kellemesek lennének is, soha nem találnám olyannak, hogy foglalkozzam vele, azok a gyönyörök, amelyeket a tiszta és önzetlen szemlélet nyújt, itt elvesznének, és lelkem nem tudna felmagasztosulni és a természet fölött lebegni, amíg érzem, hogy az testem kötelékeitől függ. Egyébiránt, jóllehet sohasem viseltettem nagy bizalommal az orvostudomány iránt, sok bizalommal voltam az orvosok iránt, akiket becsül-

tem, szerettem és akiknek megengedtem, hogy porhüvelyemet teljes belátások szerint kormányozzák. Tizenöt évi tapasztalat megtanított a saját rovásomra ; miután most egyedül a természet törvényei szerint élek, megint korábbi egészségem birtokában vagyok. Ha az orvosoknak semmi egyéb panaszuk nem lenne is ellenem, ki csodálkozhatnék gyűlöletükön? Én élő bizonyítéka vagyok az ő mesterségek hiúságának és gondoskodásuk hiábavalóságának.

Nem, semmi személyes dolog, semmi olyas, ami testem érdekével összefügg, nem foglalhatja le igazán lelkemet. Soha nem elmélkedem, álmodom több gyönyörűséggel, mint ha megfélelkezem magamról. Extázisokat, kifejezhetetlen elragadtatásokat érzek, hogy úgyszólván beleolvadjak a lények rendszerébe, azonosítsam magam az egész természettel. Ameddig az emberek testvéreim voltak, a földi boldogságra irányuló terveket szövögettem ; minthogy ezek a tervek mindig az egészre vonatkoztak, csak az általános boldogság révén lehettem boldog és a külön boldogság képzelete csak akkor fogamzott meg szívemben, amikor láttam, hogy embertársaim az övéket csak az én nyomorúságomban keresik. Ekkor, hogy ne gyűlöljem, kerülőm kellett őket ; ekkor, a közös anya keblére menekülve, az ő karjai közt törekedtem kivonni magamat gyermekeinek üldözései elől ; magába vonult, vagy amint ők mondják, társaságkerülő és embergyűlölő lettem, mert a legzordonabb magány is kedvesebbnek tűnik föl előttem a gonoszok társaságánál, amely csak árulásokból és gyűlöletből táplálkozik.

Arra kényszerítve, hogy visszatartsam magam

a gondolkodástól, nehogy akaratom ellenére szerencsétlenségeimre gondoljak ; arra kényszerítve, hogy fékezsem mosolygó, de már elfonnyadó képzeletem maradványait, amelyeket annyi aggodalom végtére elriaszthatna ; arra kényszerítve, hogy törekedjem elfelejteni az embereket, akik gyalázattal és súlyos sértésekkel halmoznak el, nehogy a méltatlankodás végtére kikésérítsen ellenők : még sem bírok teljesen önmagamba összpontosulni, mivel kiáradó lelkem minden erőfeszítesem ellenére más lényekre is kiterjeszteni iparkodik érzéseit és létezését és nem tudom többé — mint hajdan — lesütött fővel a természet e háttartalan oceánjába süllyeszteni magamat, mivel elgyöngült és elernyedtt lelki erőim nem találhatnak többé eléggé határozott, eléggé szilárd, eléggé hatáskörömbe eső tárgyakat, hogy erősen hozzájuk tapadjanak és mivel nem érzek magamban többé elég erőt arra, hogy régebbi elragadtatásaim káoszában ússzam. Képzeteim szinte nem egyebek többé, mint érzéki benyomások és értelmem köre nem lépi túl azokat a tárgyakat, amelyek közvetlenül környeznek.

Kerülve az embereket, keresve a magányt, nem képzelődve többé, még kevésbbé gondolkozva, és mégis élénk temperamentummal fölruházva, amely távol tart a sorvadó és melankólikus apathiától, mindazzal foglalkozni kezdtem, ami körülvelt ; és erős természeti ösztönömnél fogva a legkellemesebb tárgyaknak adtam az elsőséget. Az ásványországban semmi magában véve kedves és vonzó nincs ; a föld kebelébe bezárt gazdagságai mintha csak azért lennének az emberek tekintetétől eltávolítva, hogy sóvár vágyakozásukat kísértetbe ne

ejtsék ; mintegy tartalékul vannak ott, hogy egykor azoknak az igazi gazdaságoknak elenyésztét pótolhassák, amelyek inkább kezeügyébe esnek, de amelyek romlottságával arányban veszítik 'el reá nézve vonzóerejüket. Ekkor az ipart, a fáradtságot és a munkát kénytelen nyomorúságainak segítségére hívni ; föl kutatja a föld gyomrát, életének kockáztatásával és egészségének rovására, annak középpontjában keres képzeleti javakat ama valódi javak helyett, amelyeket ez magától nyújtott neki, amikor tudta azokat élvezni. Kerüli a napot és a világosságot, amelyeknek látására többé nem érdemes ; élő és jól megtermett állapotban a föld alá temetkezik, nem érdemelve meg többé, hogy a napvilágon éljen. Itten kőbányák, feneketlen mélységek, vashámorok, kohók, üllő-, pöröly-, füst- és tűzkészülékek váltják fel a mezei munkálatok szelid képeit. Ama szerencsétleneknek, akik a bányák bűzös gőzeiben sínylenek, a fekete kovácsoknak, a förtelmes cyklopsoknak sápadt, kiaszott ábrázatai azok a látványok, amelyeket a bányák berendezése a föld kebelében a föld felszínén levő zöldelő fák és virágok, az azúrkék égbolt, a szerelmes pásztorok és izmos munkások helyett elénk tár.

Megvallom, könnyű homokot meg kavicsot gyűjteni, azokkal zsebeinket meg dolgozószobánkat telerakni és ezzel egy természettudós címére szert tenni : de azok, akik az efféle gyűjteményekhez ragaszkodnak és ezekre szorítkoznak, rendesen gazdag tudatlanok, akik csak a fitogtatás örömét keresik benne. Hogy az ásványok tanulmányozásában előhaladhassunk, kémikusnak és fizikusnak kell lennünk : fáradalmas és költséges kísérleteket

kell végeznünk, laboratóriumokban dolgoznunk, sok pénzt és időt elfecsérelnünk a szén, a tégelyek, a kemencék, a lombikok közt, a füstban és fojtó gőzökben, mindig kockáztatva életünket és sokszor egészségünket. Mindebből a szomorú és fáradságos munkából rendszerint jóval kevesebb tudás, mint gőg származik, és hol van az a legközépszerűbb kémikus, aki azt ne hinné, hogy a természet minden nagy titkába behatolt, mivel — talán véletlenül — a művészet valami kis kombinációira buk-
kant?

Az állatország inkább kezünk ügyébe esik és bizonyára még jobban megérdemli a tanulmányozást; de végtére is ennek a tanulmányozásnak nincsenek-e meg szintén a maga nehézségei, zavarai, bosszúságai és gyötrelmei? Kivált egy magános emberre nézve, aki sem játékaiban, sem munkálataiban nem remélhet senkitől támogatást; hogyan figyelje meg, boncolja fel, tanulmányozza, ismerje meg a lég madarait, a vizek halait, a szél-
nél könnyebb, az embernél erősebb négylábúakat, amelyek époly kevéssé hajlandók arra, hogy hozzám jöjjenek és kutatásaim számára felajánlják magokat, mint én arra, hogy utánok fussak és erővel kényszerítsem őket erre? Segélyforrás gyanánt tehát csak csigák, férgek, legyek fognak rendelkezésemre állani és életemet azzal fogom tölteni, hogy lélekszakadva futkossak a pillangók után, nyársra húzzam a szegény rovarokat, felboncoljam az egereket, ha meg tudom őket csípni, vagy azokat az állati hullákat, amelyeket esetleg dögölve megtalálok. Az állatok tanulmánya mit sem ér az anatómia nélkül; ezáltal tanuljuk meg őket osztályozni, a nemeket és fajokat megkülön-

böztetni. Hogy őket erkölcsükre, jellemükre vonatkozólag tanulmányozhassuk, e végre baromfi-rekeszekre, halastavakra, állatseregletekre volna szükségünk ; kényszeríteni kellene őket, amilyen módon csak lehetne, hogy összegyülekezve körülöttem maradjanak, már pedig nekem sem kedvem, sem módom nincs reá, hogy őket fogságban tartsam, valamint arravaló mozgékonyaságom is hiányzik, hogy kövessem őket jövés-menésükben, ha szabadon vannak. Tehát holtan kellene őket tanulmányoznom, széttépnem, csontjaikat kiszednem és kényem-kedvem szerint turkálnom rángatózó beleikben. Micsoda szörnyű látvány volna a büzlő hullák, a tajtékzó és felbomló húsok, a vér, undorító belek, rettenetes csontvázak, dögleletes gőzök anatómiai gyűjteménye? Hitemre mondom, Jean-Jacques nem ilyen helyeken fogja szórakozásait keresni.

Ragyogó virágok, színpompázó retek, üde árnyékú lombok, patakok, csálitok, ligetek : jöjjetek és tisztítsátok meg mindeme förtelmes tárgytól bemocskolt képzeletemet ! Lelkemet, amely minden nagy gerjedelem iránt eltompult, csak érzéki tárgyak képesek megilletni ; csupán érzékleteim vannak már és csak ezek révén képes a kín és kéj itt alant megilletni. A körültem levő mosolygó tárgyak által vonzatva, megtekintem, szemügyre veszem, összehasonlítom őket, végtére megtanulom őket osztályozni és ime egyszerre oly botanikus lettem, mint amilyennek kell lennie annak, aki csak azért akarja tanulmányozni a természetet, hogy untalan újabb okokat találjon annak kedvelésére.

Nem törekszem magamat oktatni, erre már na-

gyon későn van. Egyébiránt sohasem láttam, hogy se az a sok tudomány hozzájárulna az élet boldogságához, hanem oly édes és egyszerű szórakozásokokat igyekszem magamnak szerezni, amelyeket minden baj nélkül élvezhetek és amelyek eltéríteneek szerencsétlenségeimtől. Az sem költségembe, sem fáradságomba nem kerül, hogy egy kedvűleg bolyongjak virágról-virágra, növényről-növényre, hogy őket megvizsgáljam, különböző jellemző vonásaikat összehasonlítsam, vonatkozó összehasonlásait és különbözőzéseiket megjelöljem, végre a növényi organizációt akképen megfigyeljem, hogy azoknak az élő gépeknek haladását és játékát nyomomon követhessem, olykor sikerrel nyomozzam általános törvényeiket, különféle berendezésök okát és célját és átengedjem magam a hálás csodálkozás varázslatának ama kéz iránt, amely mindezt az élvezetet számomra szerezte.

A növények, úgy látszik, azért szórattak oly pazar kézzel a földre, mint a csillagok az égre, hogy az embert a gyönyörűség és kíváncsiság vonzóerejével a természet tanulmányozására hivatgassák ; de a csillagok tőlünk távol futják pályájokat : előzetes ismeretekre, műszerekre, gépekre és igen hosszú létrákra van szükségünk, hogy hozzájuk elérhessünk és őket hordtávolságunk közelébe hozzassuk. A növények már a természettől fogva ott vannak. Azok lábaink alatt és úgyszólván kezeink közt nőnek és ha lényeges részeik kicsisége elvonja őket olykor az egyszerű észrevétel elől, azok a műszerek, amelyet segítségével hozzájuk férközhetünk, sokkal könnyebben kezelhetők, mint a csillagászati műszerek. A növénytan egy dologtalan és henye remete tanulmánya : egy he-

gyes szerszám meg egy nagyítóüveg mindaz a készülék, amire a megfigyelés céljából szüksége van. Sétálgat, szabadon bolyong egyik tárgytól a másikhoz, érdeklél és kíváncsisággal telten szemlél végig minden virágot és mihelyt berendezésük törvényeit kapiskálni kezdi, minden bajtól ment örömet élvez megfigyelésöknél, époly élenket, mintha sok fáradságába került volna. Ebben a henye foglalatosságban oly varázs rejlik, amelyet csak a szenvedélyek teljes lecsillapulásakor érezünk, de amely ekkor egymaga elegendő arra, hogy az életet boldoggá és édessé tegye; de mihelyt érdek- vagy hiúságbeli indítóókot keverünk bele, akár azért, hogy valami állást betöltsünk, akár azért, hogy könyveket írjunk, mihelyt csak azért akarunk tanulni, hogy oktassunk, csak azért botanizálunk, hogy szerzők vagy tanárok legyünk: mindez az édes varázs szertefoszlik, a növényekben azontúl csak szenvedélyeink műszereit látjuk, tanulmányozásukban nem találunk többé igaz gyönyörűséget, nem tudni akarunk többé, hanem megmutatni, hogy tudunk és az erdő sűrűjében is csak mintegy a világ színpadán vagyunk, ahol az a gond foglal el, hogy megcsodáltassuk magunkat; vagy pedig legfőlebb a dolgozó-szobai és kerti botanikára szorítkozunk s a helyett, hogy a természetben figyelni meg a növényeket, csak rendszerekkel és módszerekkel foglalkozunk, ezekkel az örökös vitatkozási tárgyakkal, amelyek sem egyetlenegy növény helyesebb ismeretére el nem vezetnek, sem a természetrajzra és növényvilágra a legkisebb világosságot nem derítenek. Innen azok a gyűlölködések, féltékenykedések, amelyeket a hírnév után való versengés kelt föl az irogató

botanikusoknál épannyira, sőt még jobban, mint a többi tudósoknál. Ők kiforgatják ezt a szeretetreméltó tudományt természetéből, átültetik azt a városok és akadémiák körébe, ahol az épügy elfajul, mint az exotikus növények a nagy virágkedvelők kertjeiben.

Egészen másféle kedélyállapotok ezt a tanulmányt némi szenvedélyfélévé tették számomra, amely az összes többi szenvedélyek üresen maradt helyét betölti. Megmászom a sziklákat, hegyeket, leereszkedem a völgyekbe, az erdőkbe, hogy lehetőleg kiragadjam magamat az emberek emlékezetéből és a gonoszok bántalmai elől. Az erdő árnyas fáin alatt, úgy tetszik, hogy elfeledett, szabad és békés ember vagyok, mintha nem volnának többé ellenségeim vagy mintha az erdők lombozata megtaltalmazni tartoznék engem támadásaik elől, mint a hogy eltávolítja őket emlékezetemből, és együgyűségemben azt képzelem, hogyha én nem gondolok rájuk, ők sem fognak rám gondolni. Ezt a csalódást oly édesnek találom, hogy teljes mértékben átengedném magam neki, ha helyzetem, gyöngeségem és szükségleteim megengednék. Minél mélyebb a magány, amelyben ekkor élek, annál szükségesebb, hogy valami tárgy betöltse annak ürességét, azokat pedig, amelyeket képzeletem megtagad, vagy emlékezőtehetségem visszataszít, amaz önkéntes termékek pótolják, amelyeket a föld, az emberek által nem erőszakolva, tár mindenfelől szemeim elé.

Az a gyönyörűség, ha egy elhagyatott tájékon új növényeket kereshetek, fölér azzal, ha tovaosonhatok üldözőim elől, és ha oly helyekre jutok, ahol semmi emberi nyomot nem látok, kelleme-

sebben lélekzem, mint oly menhelyen, ahol nem üldöz többé gyűlöletük.

Egész életemben vissza fogok emlékezni egy botanikus kirándulásomra, amelyet egykor a Clerc törvényszéki bíró tulajdonát képző Robaila-hegyen tettem. Egyedül valék és belemélyedtem a hegység tekervényes alakulataiba, s erdőről-erdőre, szikláról-sziklára haladva, végre egy oly rejtett zugra bukkantam, hogy soha életemben nem láttam vadregényesebb tájképet. Fekete fenyők óriási nagyságú bükkfákkal összekeveredve, amelyek közül többen az öregségtől összeroppanva és keresztülkasul egymásba fonódva terültek el, e rejtetthelyet áthatolhatatlan sorompókkal zárták körül; az a néhány rés, amelyet ez a komor kerítés meghagyott, csak meredeken lefüggő sziklákat és borzalmas szakadékokat tárt elém, amelyekre csak úgy mertem letekinteni, hogy hasra feküdtem. A fülesbagoly, a kuvik és a halászsas rikoztzott a hegység szakadékaiban s csak néhány kis ritka madár enyhítette jelenlétével e magány borzalmát; találtam itt heptaphyllost, cyclament, nidus avist, nagy laserpitiumot és néhány más növényt, amelyek elbájoltak és sokáig szórakoztattak; de a tárgyak hatalmas benyomásaitól észrevétlenül leigázva, lassankint megfeledkeztem a botanikáról és a növényekről, leültem a lycopodium meg a mohák váncosára és kedvem szerint elkezdtem ábrándozni és azt képzeltem, hogy egy oly menhelyen vagyok itt, amelyet egy emberi lélek sem ismer és ahol üldözőim bizonyára nem fognak rám találni. Csakhamar a kevélység bizonyos árnyalata vegyült álmodozásomba. Azokhoz a nagy utazókhoz hasonlítottam magamat, akik egy ösme-

retlen szigetet fedeznek föl, s egész kedvteléssel mondogattam magamban: kétségtelen, hogy az első halandó vagyok, aki ide behatoltam; csaknem úgy tekintettem magam, mint egy második Kolumbust. Miközben e gondolatban kéjelegtem, nem messze tőlem valami zörrenést hallok, amely ismerősnek tűnt föl. Hallgatózom; ugyanaz a nesz ismétlődik és pedig többször egymás után; meglepetve és a kíváncsiságtól hajtva fölkelek, áthatolok egy sűrű csalittömegben abban az irányban, a honnan a zaj jött és egy mélyedésben, hús lépésre attól a helytől, a hová — úgy véltem — én jutottam el először, egy harisnyakészítő gyárat pillantok meg

Azt a zavaros és ellenmondó felindulást, amelyet szívemben erre a fölfedezésre éreztem, képtelen vagyok kifejezni. Első gerjedelmem az öröme-érzelme volt, hogy újra emberek közt vagyok, holott teljesen egyedül képzeltem magamat; de ez a villámnál gyorsabb gerjedelem csakhamar egy fájdalmas és tartósabb érzelemnek adott helyet, hogy ime még az Alpok barlangjai közt sem tudok az emberek kegyetlen karmai közül kisiklani, akik nekidühödtek az én gyötrésemre. Mert bizonyos voltam felőle, hogy talán két ember sincs ebben a gyárban, aki be ne lett volna abba az összeesküvésbe avatva, amelynek Montmollin tiszteletes úr állt az élén, aki viszont távolabbról kapta ahhoz az indítást. Siettem tovaűzni ezt a szomorú gondolatot s utoljára is nevettem magamban egyfelől gyermekes hiúságomon, másfelől ama kómikus módon, amelylyel érte megbűnhődtem.

De tényleg, ki képzelhette volna valaha, hogy egy hegyszakadékban gyárat talál? Csak Svájc

tárja a világon a vadregényes természetnek és az emberi iparkodásnak ezt a vegyülékét élénk. Az egész Svájc úgyszólván nem egyéb, mint egy nagy város, melynek széles és a rue St.-Antoine-nál hosszabb utcái erdőkkel vannak behintve, hegyektől elválasztva, s hol a szétszórót és elkülönített házak csak angol kertek révén érintkeznek egymással. Ez alkalomból egy másik növénygyűjtés is eszembe jutott, amelyre Du Peyrou, Descherny, Pury ezredes, Clerc törvényszéki bíró meg én rándultunk pár évvel azelőtt a Chasseron-hegyre, amelynek ormáról hét tavat lehet látni. Azt beszélték, hogy csak egyetlenegy ház van ezen a hegyen s mi bizonyára nem igen találtuk volna ki annak hivatását és foglalkozását, aki abban lakott, ha hozzá nem fűzték volna, hogy az egy könyvkereskedő, aki meglehetősen jó üzleteket csinált ott. Úgy vélem, egyetlen ilyen tény hívebb fogalmat nyújt Svájcról, mint az utazók összes leírásai.

De itt van egy másik ugyanolyan vagy csaknem olyanfajta dolog, amely nem kevésbé híven megismerteti az eltérő faji jellemvonást. Grenoble-ban való időzésem alatt gyakran tettem kisebb botanikai kirándulást a város körül Bovier úrral, egy idevaló ügyvéddel, nem mintha ő szerette volna a botanikát vagy értett volna hozzá, hanem mivel ő pártfogómmá válván, amennyire csak lehetett, törvénynek tekintette, hogy egy lépést se tágítson mellőlem. Egyszer az Isère mentén egy tövises fűzfákkal megrakott helyen sétálgattunk. Ezeken a cserjéken érett bogyókat pillantottam meg, kedvem támadt megkóstolni őket és nagyon kellemes, savanykás ízűnek találván, hozzáláttam, hogy lakmározzak belőlük s ezzel felüdítsem ma-

gamat; Bovier úr mellettem állt, de nem evett és mit sem szólt. Egyik barátja arra kerülván, mikor meglátta, hogy szedegetem és eszegetem a bogyókat, így kiáltott fel: Mit csinál uram? Nem tudja ön, hogy ez a gyümölcs mérges? Mérges, kiálték egészen elámúlva! Kétségkívül, viszonzá ő s ezt mindenki annyira tudja, hogy senkinek e vidéken nem jutna eszébe, hogy azt megkóstolja. Bovier úrra néztem s megkérdeztem, miért nem értesített engem erről? Óh Uram, felelé ő tiszteletteljes hangon, nem mertem e szabadságot venni magamnak. Harsányan felkacagtam e Dauphiné-beli alázatoságon, mindazáltal abbahagytam csemegézésemet. Meg voltam győződve felőle, miként még most is megvagyok, hogy minden természetes produktum, amely ízlik az embernek, nem lehet ártalmas testünknek, vagy legalább is csak túlságos mennyiségben válhatik azzá. Azonban megvallom, hogy a nap egész hátralevő részén kissé hallgatag maradtam, de egy kis nyugtalanság árán megmenekültem; jóízűen vacsoráztam, még jobban aludtam s másnap reggel teljes jó egészségben keltem föl, miután előző nap tizenöt-húsz bogyót elfogyasztottam ebből a rettenetes hippophæumból, amely már nagyon kis adagban is mérgez, mint a hogy másnap mindenki állította előttem Grenoble-ban. Ez a kaland oly mulatságosnak tetszett előttem, hogy soha nem tudok arra a nélkül visszagondolni, hogy Bovier ügyvéd úr különös szerénységén ne nevessek.

Összes botanikai kirándulásaim, ama tárgyak különböző helyi benyomásai, amelyek érzékeimet megillették, azok a képzetek, amelyeket azok benem támasztottak, azok az események, amelyek

hozzájok fűződtek, — mindez oly benyomásokat hagyott bennem hátra, amelyek felújulnak az illető helyeken gyűjtött növények megpillantásakor. Nem fogom többé ezeket a szép tájakat, ezeket az erdőket, ezeket a tavakat, ezeket a ligeteket, ezeket a sziklákat, ezeket a hegyeket, amelyek megpillantása mindig megindította szívemet, viszontlátni; de most, hogy nem tudok többé e boldog vidékeken futkosni, csak ki kell nyitnom növénygyűjteményemet, és ez mihamar elszáll velem hozzájuk. Ama növények töredékei, amelyeket ott gyűjtöttem, elegendők arra, hogy mindezt a nagyszerű látványt visszaidézzék emlékezetembe. Ez a növénygyűjtemény számomra egy botanizálási napló, amely új varázsszal vonja be számomra a korábbi gyűjtéseket és oly optika hatását gyakorolja reám, amely újból lefesti azokat szemeim előtt.

A járulékos képzetek láncolata fűz engem a botanikához. Ez összegyűjti és képzeletem elé idézi mindama képzeteket, amelyek azt kellemesebben érintik: a réteket, a vizeket, az erdőket, a magányt, kivált a békét és azt a nyugalmat, amelyet mindezek körében találhatunk, ez szüntelenül emlékezetem elé rajzolja. Ez elfeledteti velem az emberek üldözéseit, az ő gyűlöletüket, megvetésöket, sértéseiket és mindama méltatlanságokat, amelyekkel irántok való gyöngéd és őszinte ragaszkodásomért fizettek. Ez békés hajlékokba szállít át engem, egyszerű és jó emberek közé, amilyenek azok voltak, akikkel hajdanában együtt éltem. Eszembe juttatja mind ifjú koromat, mind ártatlan örömeimet, újra élvezteti őket velem és a legszomorúbb sors közepette, aminőt valaha halandó szenvedett, még nagyon sokszor boldoggá tesz.

Nyolcadik séta.

Midőn lelkemnek életem minden viszonyaiban való dispoziói fölött elmélkedem, rendkívül meglep, hogy oly kevés arányt látok sorsom különböző kombinációi és a jól- vagy rosszullet szokásos érzelmei közt, amelyekkel azok hatottak reám. Rövid boldogságomnak különböző időközei úgyszólván semmi kellemes emléket sem hagytak hátra arról a benső és állandó módról, amellyel illettek engem; s ellenkezőleg, életem összes nyomorúságaiban úgy éreztem, hogy állandóan gyöngéd, megható és gyönyörteljes érzelmekkel voltam tele, amelyek üdvös balzsamot hintvén vérző szívem sebeire, úgy tetszett, mintha annak fájdalmát gyönyörűséggé változtatnák és amelyeknek kellemes emléke egyedül tér vissza lelkembe, elszakítva ama bajok emlékétől, amelyeket ugyanakkor éreztem. Úgy tetszik, hogy jobban élveztem létezésem édességét, hogy a valóságban többet éltem, midőn balsorsom úgyszólván szívem köré gyűjtötte érzelmeimet, úgy hogy azok nem párologhattak ki belőlem az emberi nagyrabecsülés mindama tárgyaitra, amelyek oly kevésbé érdemlik meg ezt önmagukban véve, habár egyedüli foglalatosságát teszik azoknak, akiket boldogoknak tartunk.

Ha minden rendben volt körülöttem, ha meg voltam elégedve mindazzal, ami körülvett és azzal a munkakörrel, a melyben élnem kellett, betöltöttem azt vonzalmaimmal. Közlékeny lelkem más tárgyakra kiáradt. S minduntalan ezerféle vágyak, oly szeretetreméltó hajlandóságok által, amelyek szüntelen leigázták szívemet, magamtól mesz-

szire elvonatva: bizonyos tekintetben megfelelkeztem magamról, teljesen azon csüngtem, ami idegen volt rám nézve és szívem folytonos izgatottságában az emberi dolgok minden változandóságát átéreztem. Ez a viharos élet sem belől nem hagyott békét, sem kívül nyugalmat. Bár látszólag boldog voltam, egy érzelmem sem volt, amely az elmélkedés próbakövét kiállhatta volna és amelyben igazán kedvem telhetett volna. Soha nem voltam tökéletesen megelégedve sem mással, sem önmagammal. A világ zshivaja elkábított, a magány untatott; mindegyre szükségem volt a helyváltoztatásra és sehol nem éreztem jól magamat. Mindenütt ünnepeltek, szívesen láttak, jól fogadtak, mindenütt dédelgettek; nem volt egy ellenségem, egy rosszakaróm, egy irigyem; minthogy mindenki csak arra törekedett, hogy lekötelezzem, gyakran volt részem abban az örömben, hogy magam is sok embert lekötelezhettem; és vagyon nélkül, hivatalos állás nélkül, pártfogók nélkül, jól kifejlett vagy jól ismert nagy tehetségek nélkül élveztem a mindezekkel kapcsolatos előnyöket és semmiféle állásban senkit nem láttam, akinek sorsa kíváncsabbnak tűnt volna fel az enyémenél. Mim hiányzott hát, hogy boldog legyek? Nem tudom; de azt tudom, hogy nem voltam boldog. Mim hiányzik ma, hogy a halandók legboldogtalanabbika legyek? Mindabból semmi, amit az emberek megtehettek e végre. Nos hát, ebben a szálnalomraméltó állapotban közülök a legboldogabbal sem cserélném el lényemet és sorsomat, és inkább akarok egész nyomorúságommal én lenni, mint bármelyik közülök az ő teljes boldogságával. Önmagamra szorítkozva, igaz ugyan, hogy saját

lényegemmel táplálom magamat, de ez soha nem merül ki; én beérem önmagammal, habár úgyszólván üresen kérődzöm s kiaszott képzeletem és kialudt képzeleim semmi táplálékot nem szolgáltatnak többé szívemnek. Elhomályosult, érzékeim által eltorlaszolt lelkem napról-napra alább süllyed és e nehéz tömegek terhe alatt nincs többé elegendő ereje arra, hogy magasra szökelljen, mint hajdan, régi porsátorából.

Erre az önmagunkba való visszatérésre kényszerít bennünket a balsors és talán éppen ez teszi azt a legtöbb emberre nézve elviselhetetlenné. Ami engem illet, aki csak hibákat hányhatok szememre, vádolom velök gyöngeségemet s aztán megvigasztalódom, mert soha előre megfontolt gonoszság nem közeledett szívemhez.

Azonban, ha csak bárgyú nem volnék, hogyan szemléljem egy pillanatig is helyzetemet a nélkül, hogy azt oly borzalmasnak ne találjam, mint amilyenné az emberek tették és a nélkül, hogy bele ne pusztuljak a fájdalomba és kétségbeesésbe. De én, a legérzékenyebb lény, szemlélem azt és nem indulok fel rajta; és harcok nélkül, önmagammal szemben erőfeszítések nélkül, szinte közömbösen látom magamat egy oly állapotban, amelynek szemléletét talán egyetlen más ember sem viselné el rémület nélkül.

Hogyan jutottam ennyire? Mert ugyanám távol állottam e békés hajlandóságtól amaz összeesküvés első gyanújakor, amellyel régóta körülhálóztak, a nélkül, hogy azt bármiképpen sejtettem volna. Ez az új fölfedezés egészen megzavarta az eszemet. A becsstelenség és árulás készületlenül lepett meg. Melyik becsületes lélek van efféle kínokra készen?

Ki kellett volna érdemelnünk, hogy előre láthassuk őket. Minden kelepcebe beleestem, amelyet lépteim elé állítottak. A méltatlankodás, a düh, az őrjöngés erőt vett rajtam, irányt vesztettem. Fejem megzavarodott és abban a borzalmas sötétségben, amellyel szüntelenül körülvettek, többé nem vettem észre sem világosságot, hogy magamviseletét irányítsam, sem támaszt, sem semmit, a min szilárdan tarthassam magamat és ellenállhassak a kétségbeesésnek, amely az örvénybe ragadt.

Hogyan lehetne ily rettenetes helyzetben boldogan és nyugodtan élni? Pedig még mindig itt vagyok, mélyebbre süllyedve, mint valaha és itt feltaláltam a nyugalmat és a békét ; s boldogan és nyugodtan élek és nevetek azokon a hihetetlen gyötrelmeken, amelyeket üldözőim minduntalan szereznek magoknak, míg én békében maradok, virágokkal, himporokkal és gyerekségekkel foglalkozva és még nem is gondolva reájok.

Hogyan történt ez az átmenet? Természetesen, észrevétlenül és baj nélkül. Az első csapás rettenetes volt. Én, aki szeretetre és becsülésre érdemesnek éreztem magamat, aki azt hittem, hogy úgy tisztelnek és szeretnek, mint a hogy azt megérdemeltem, egyszerre csak azt láttam, hogy olyan borzalmas szörnyeteggé változtam, amilyen sohasem létezett. Egy egész nemzedéket látok, amint teljes egészében erre a furcsa véleményre adja magát, magyarázat nélkül, kétség nélkül, szegyen nélkül és a nélkül, hogy valaha sikerült volna e különös változás okát kisütnöm. Teljes erővel vergődtem ellene és csak annál jobban belefónódtam. Kényszeríteni akartam üldözőimet, hogy vallja-

nak színt előttem ; óvakodtak tőle. Miután sokáig sikertelenül gyötrődtem, meg kellett pihennem. Azonban mindig reménykedtem, így szóltam magamban : ily ostoba elvakultság, ily képtelen elfogultság nem vehet erőt az egész emberi nemen. Vannak még józaneszű emberek, akik nem részesek ebben az őrjöngésben ; vannak még igazságos lelkek, akik útálják a csalást és az árulókat. Kéressünk, talán fogok végre egy embert találni ; há rátalálok, ők meg vannak szégyenítve. Hasztalan kerestem, nem akadtam rá. Az összeesküvés egyetemes, kivétel nélküli, visszatérés nélküli, s én bizonyos vagyok benne, hogy ebben a szörnyű száműzetésben fogom napjaimat befejezni, a nélkül, hogy valaha a titok nyitjára akadnék.

Ebben a szánsáraméltó állapotban, hosszú gyötrelmek után a kétségbeesés helyett, amelynek végtére is osztályrészemül kellett jutnia, megtaláltam a derűtséget, a nyugalmat, a békét, sőt a boldogságot, mivel életem minden napja örömmel juttatja eszembe a tegnap örömét és mivel másnapra sem óhajtok egyebet.

Honnan ered ez a különbség? Egyetlen dologtól, onnan, hogy megtanultam a szükségesség jármát zúgolódás nélkül viselni ; onnan, hogy még ezer dologhoz törekedtem ragaszkodni és miután mindezek a támpontok fokozatosan kisiklottak kezemből, önmagamra utaltam, végre visszanyertem egyensúlyomat. Mindenfelől szorongatva, egyensúlyban maradok, mivel semmihez sem ragaszkodom többé s csak önmagamra támaszkodom.

Amikor ennyi hévvel feltámadtam a közvélemény ellen, még ekkor is — a nélkül, hogy észrevenném — annak igája alatt nyögtem. Szeretjük,

ha becsülnek azok, akiket becsülünk és a míg kedvezően vélekedhettem az emberekről vagy legalább néhány emberről, azoknak rólam alkotott ítéletei nem lehettek előttem közömbösek. Láttam, hogy a közönség ítéletei sokszor méltányosak, de nem láttam, hogy ez a méltányosság a véletlen szülötte volt, hogy azok a szabályok, amelyekre az emberek véleményeiket alapítják, csak szenvedélyeikből vagy előítéleteikből, amelyek ezeknek folyományai, fakadnak; és hogy még akkor is, amikor helyesen ítélnék, gyakran még ezek a helyes ítéletek is helytelen elvekből erednek, mint mikor úgy tesznek, mintha elismernék valakinek érdemeit és sikereit, ezt nem az igazságosság szelleméből kifolyólag, hanem azért teszik, hogy részrehajlatlan színben tűnjenek föl, ellenben ugyanezt az embert más tekintetben kényők-kedvők szerint rágalmazzák.

De amikor ily hosszú és hiábavaló vizsgálódások után azt láttam, hogy valamennyien kivétel nélkül a legméltánytalanabb és képtelenebb rendszer-nél maradnak, amelyet csak egy pokoli szellem kitalálhatott; amikor láttam, hogy velem szemben az ész minden fejből és a méltányosság minden szívből száműzetett; amikor láttam, hogy egy őrjöngő nemzedék egészen átadta magát vezetői vak dühének egy szerencsétlen ellenében, aki soha nem tett, nem akart, nem okozott rosszat senkinek; amikor, miután hasztalan kerestem egy férfit, ki kellett végül lámpásomat oltanom és felkiáltanom: nincsen többé! ekkor egyedül kezdem magam a földön látni és megértettem, hogy kortársaim velem szemben csak gépies lények, akik csak külső ösztönzés révén cselekszenek és a

kiknek hatását csak a mozgási törvények révén számíthatom ki. Bármiféle szándékot, bármiféle szenvedélyt vettem volna is föl lelkeikben, azok soha nem magyarázták volna meg irántam való magokviséletét úgy, hogy azt megérthettem volna. Így szűnt meg az ő benső mivoltuk tényező lenni számomra. Csupán különféleképpen mozgó tömegeket láttam bennök, megfosztva velem szemben minden erkölcsiségtől.

Mindazon bajoknál, amelyek az embert érik, inkább nézzük a szándékot, mint az eredményt. Egy a háztetőről leeső cserép jobban megsebezhet bennünket, de nem fáj annyira, mint egy rossz-akaratu kéz által szántszándékkal felénk dobott kődarab. Az ütés célját téveszti olykor, de a szándék sohase hibázza el a maga csapását. A balszerencse sújtolásánál az anyagi fájdalmat érezzük a legkevésbé és ha egy szerencsétlen nem tud kit okolni szerencsétlenségeiért, a sorsot hibáztatja, amelyet megszemélyesít s amelyet szemekkel és értelemmel ruház fel, hogy az szándékosan gyötörje őt. Így szokott a veszteségei miatt bosszús játékos dühbe jönni a nélkül, hogy tudná, ki ellen. Egy balszerencsét képzel magának, amely szándékosan feltámad ellene, hogy őt gyötörje és ekként olajat öntvén haragja tüzére, nekihevül és lángra gyúl önmaga teremtetten ellensége ellen. A bölcs ember, aki mindama szerencsétlenségekben, amelyek érik, csak a vak kényszerűség csapásait látja, nem jön ily esztelen indulatba; felkiált fájdalmában, de minden ingerültség, minden harag nélkül s a bajnak, amelynek zsákmányául esett, csak anyagi sújtolását érzi; és azok a csapások, amelyeket szenved, haszta-

lan sértik meg személyét, közülök egy sem ér el szívéhez.

Jelentős lépés, ha idáig jutott valaki, de még nem minden. Ha itt megállapodunk, kettévágtuk ugyan a bajt, de bennhagytuk a gyökerét. Mert ez a gyökér nem azokban a lényekben van, akik előttünk idegenek, hanem az önmagunkban van és itt kell dolgoznunk, hogy azt teljesen kiszakítsuk. Tökéletesen beláttam ezt, mihelyt magamhoz kezdtem térni. Miután eszem csak képtelenségeket tárt elém mindama magyarázatokban, amelyeket a velem történt dolgok megfejtésére előkerestem, beláttam, hogy miután mindennek okai, műszerei és eszközei előtttem ösmeretlenek és megfejtethetetlenek, azok nem is léteznek számomra ; és sorsomnak mindeme részleteit úgy kell tekintenem, mint egy vak végzetesség megannyi aktusát, amelynél sem irányítást, sem szándékot, sem erkölcsi okot nem lehet föltételeznem ; hogy minden okoskodás és rugdalózás nélkül alá kell vetnem magamat, mivel mindez hiábavaló ; hogy miután csak az a tennivaló van még számomra hátra a földön, hogy úgy tekintsem magamat, mint egy tisztán szenvedő lényt, nem szabad — a sorsomnak való hiábavaló ellenállással — eltékozolnom azt az erőt, amely annak elviselésére még megmaradt. Ime, ezeket mondogattam magamban ; eszem, szívem beleegyezett s mindamellet éreztem, hogy szívem még zúgolódozott. Honnan eredt ez a zúgolóadás? Kerestem és megtaláltam ; az önszeretettől eredt, amely — miután méltatlankodott az emberek ellen, — még az ész ellen is föllázadt.

Erre a fölfedezésre nem volt oly könnyű eljutnom, mintsem hinnők, mert egy ártatlanul üldö-

zött sokáig az igazságosság tiszta szeretetének tartja csekély egyénisége kevélységét. De ha az igazi forrást egyszer jól megismertük, könnyű azt kiszárítani vagy legalább is elterelni. Önbecsülésünk legnagyobb mozgatója a büszke lelkeknek; az illúziókban termékeny önszeretet a becslés színébe öltözik és ennek tartatja magát. De ha a csalás végre kiderül és az önszeretet nem rejtőzködhetik el többé, ettől fogva nem kell többé félünk tőle és habár nehéz azt elfojtanunk, de legalább könnyű megzaboláznunk.

Soha sem volt nagy hajlandóságom az önszeretetre. De ez a mesterkélt szenvedély lángra lobbant a nagyvilágban bennem s kivált akkor, amikor íróvá lettem; talán kisebb mértékben lépett föl nálam, mint másnál, de azért bőségesen föllépett. Azok a rettenetes leckék, amelyekben részesültem, csakhamar viaszosították előbbi határai közé; lázadozni kezdett az igazságtalanság ellen, de végre is megvetette azt; lelkembe visszahúzodva, elvágva azokat a külső összeköttetéseket, amelyek azt követelővé teszik, lemondva az összehasonlításokról, kitüntetésekről, megelégedett azzal, hogy magamnak legyek jó; ekkor újra önmagam szeretetével válván, belépett a természet rendjébe és felszabadított engem a közvélemény igája alól.

Ettől fogva újra megtaláltam lelkem békéjét, sőt szinte a boldogságot. Mert akárminő helyzetben legyen is valaki, csak az önszeretet az, ami állandóan boldogtalanná tesz. Ha ez elhallgat és az ész beszél, ez végtére is megvigasztal bennünket mindama bajokért, amelyeket nem tudtunk elkerülni. Sőt megsemmisíti e bajokat, úgy, hogy azok nem hatnak közvetetlenül reánk; mert ak-

kor biztosak vagyunk, hogy elkerüljük legélesebb támadásaikat, ha megszűnünk velök foglalkozni. Azok semmik arra nézve, aki nem gondol reájok. A sértések, a bosszúállások, a jogtalan mellőzések, a gyalázások, az igazságtalanságok semmik annak számára, aki az elszenvedett bajokban csak magát a bajt látja, nem pedig a szándékot ; annak számára, akinek helye a saját becsülésében nem attól a helytől függ, amelyet mások az ő részére engedélyezni kegyeskednek. Bárminek nézzenek is az emberek, nem változtathatják meg lényemet és dacára hatalmuknak és minden alattomos fondorlataiknak, én — bármit tegyenek is — az ő ellenőkre tovább is az leszek, ami vagyok. Igaz ugyan, hogy irántam való magaviseletük befolyást gyakorol valódi helyzetemre. Az a sorompó, amit közém és magok közé állítottak, minden megélhetési és gyámolítási segélyforrástól megfoszt engem öregségemben és szűkös helyzetemben. Sőt a pénzt is fölöslegessé teszi számomra, mivel az nem tudja nekem azokat a szolgálatokat megszerezni, amelyekre szükségem van ; nincs többé se társas érintkezés, se kölcsönös támogatás, se levelezés közöttük és közöttem. Egyedül az ő körükben, csupán önmagamban találok minden segélyforrásomat és ez a segélyforrás vajmi gyöngye már az én koromban és mostani állapotomban. Ezek a bajok nagyok, de minden erejüket elvesztették fölöttem, amióta úgy el tudtam őket viselni, hogy nem jöttem indulatba. Azok a körülmények, ahol az igazi szükséglet érezhetővé válik, mindig ritkák. Az előrelátás és a képzelet megsokasítja azokat, és ezek a folyton tartó érzelmek tesznek minket nyugtalanokká és szerencsétlenné. A magam részéről

hasztalan tudom, hogy holnap szenvedni fogok, elég nekem, ha ma nem szenvedek, hogy nyugodt legyek. Nem veszem szívemre az olyan bajt, amelyet előre látok, hanem csupán azt, amelyet érzek és ezáltal az igen csekély dologgá zsugorodik össze. Egyedül, betegen, s ágyamban sorvadva meghalhatnék az inségtől, a hidegtől és az éhségtől anélkül, hogy bárki aggódnék miattam. De mit határoz az, ha én magam sem aggódom miatta, ha époly kevéssé veszem szívemre, mint mások, végzetemet, bárminő legyen is az. Hát semmi az, kivált az én koromban, ha megtanultam, hogy ugyanazzal a közömbösséggel nézzem az életet és a halált, a betegséget és az egészséget, a gazdagságot és a nyomorúságot, a dicsőséget és a gyalázatot? Minden más aggastyán minden miatt nyugtalanodik, én semmi miatt nem nyugtalanokodom; bármi történjék is, előttem minden közömbös és ez a közömbösség nem bölcseségem műve, hanem az ellenségeimé és kárpótlássá lesz ama szenvedésekért, amelyekkel elárasztottak. Midőn így érzéketlenné tettek a balsors iránt, nagyobb jót tettek velem, mintha megkimélték volna annak csapásaitól. Míg nem éreztem, mindig félhettem attól, holott miután legyőztem, nem félek többé tőle.

Ez a kedélyállapot, életem viszontagságai közt, csaknem oly teljesen átszolgáltatta engem természetem gondtalanságának, mintha a legteljesebb jólétben élnék. Kivéve azokat a rövid pillanatokat, midőn a tárgyak jelenléte a legkínzóbb nyugtalanságot idézi föl, egyébkor hajlandóságaim által a vonzó indulatoknak kiszolgáltatta, szívem még amaz érzelmekkel táplálkozik, amelyekre született s élvezem őket ama képzeletbeli lényekkel

együtt, amelyek őket létrehozzák és velem megosztják, mintha ezek a lények valósággal léteznének. Léteznek számomra, aki megalkottam őket és sem attól nem félek, hogy elárulnak, sem attól, hogy faképnél hagynak. Azok mindaddig fognak tartani, mint magok a szerencsétlenségeim és elégségesek lesznek arra, hogy ezeket velem elfeledtessék.

Minden visszavezet arra a boldog és szelid életre, amelyre születtem volt; életem háromnegyed részét vagy tanulságos, sőt kellemes tárgyakkal elfoglalva töltöm, amelyeknek gyönyörűséggel átengedem elmémet és érzékeimet, vagy képzelődésem gyermekeivel, amelyeket szívem sugallata szerint alkottam és amelyek társasága táplálja annak érzelmeit, vagy egyedül önmagammal, beérve önmagammal és telve azzal a boldogsággal, amely — érzem — megillet engem. Mindebben önmagam szeretete végzi az egész munkát, az önzésnek semmi része benne. De nem így ama szomorú pillanatokban, amelyeket még az emberek körében töltök, mint az ő áruló dédelgetésökné, dagályos és nevetséges bókjaiknak, mézes-mázos kajánságuknak játékszere. Akármiképen láthattam is hozzá, az önzés szerepel ilyenkor. A gyűlölet és rosszindulat, amelyet e durva burkolaton keresztül szíveikben látok, fájdalommal szaggatja az enyémet és az a gondolat, hogy így ostobán becsapott bolondnak tartanak, ehhez a fájdalomhoz még gyermekes bosszúságot fűz, az ostoba önzés gyümölcset, amelynek minden butaságát érzem, de amelyet nem bírok leigázni. Azok az erőfeszítések, amelyekkel e sértő és gúnyolódó tekintetekkel szemben megedzeni igyekeztem ma-

gamat, hihetetlenek. Százszor végigmentem a nyilvános sétatereken és a leglátogatottabb helyeken, egyedül azzal a szándékkal, hogy e küzdelmekbe belegyakoroljam magam. Nemcsak erre nem tudtam eljutni, hanem semmi haladást sem tettem és összes keserves, de hiábavaló erőfeszítéseim után is époly könnyen megzavarodtam, megsértődtem, méltatlankodtam, mint azelőtt.

Mikor érzékeim uralkodnak fölöttem, bármit tegyek is, soha nem tudtam benyomásaiknak ellenállni és a meddig a tárgy hat reájok, szívem folyton annak hatása alatt áll; de ezek a múltó mozgalmak csak addig tartanak, mint az érzéklet, amely azokat fölkelte. A gyűlölködő ember jelenléte erősen hat reám, de mihelyt eltávozik előlem, a benyomás vele együtt megszűnik; abban a pillanatban, amint nem látom, nem gondolok többé rá. Hasztalan tudom, hogy foglalkozni fog velem, én nem tudnék vele foglalkozni. A baj, amelyet nem érzek valósággal, egyáltalában nincs rám hatással, az üldöző, akit nem látok, nem létezik számomra. Érzem, mily előnyt nyújt ez a helyzet azok kezébe, akik sorsommal rendelkeznek. Hát csak hadd rendelkezzenek vele tetszésök szerint. Még azt is jobb szeretem, ha ellenállás nélkül gyötörnek, mintha kénytelen vagyok rájuk gondolni, hogy csapásaik ellen védekezsem.

Érzékeimnek ez a hatása szívemre okozza életem egyedüli gyötrelmét. Azokon a helyeken, ahol senkit nem látok, nem gondolok többé sorsomra. Nem érzem azt, nem szenvedek többé tőle. Boldog és elégedett vagyok minden kitérés, minden akadály nélkül. De ritkán siklom ki valami érzéki benyomás alól; és a mikor a legkevésbé gondolok

reá, egy taglejtés, egy felfogott sötét pillantás, egy meghallott mérgezett szó, egy előtalált rosszakaró elegendő, hogy sodromból kihozzon. Mindaz, amit efféle esetben tehetek, annyi, hogy gyorsan elfelejtsem és tovafussak. Szívem nyugtalansága azzal a tárggyal együtt eltűnik, amely azt fölkellette és mihelyt magamban vagyok, nyomban nyugalomra térek. Vagy ha valami dolog nyugtalanít, ez csak az a félelem, hogy jártamban- keltemben valami újabb fájdalomkeltő tárgyra bukkanok. Ez az egyedüli keservem, de ez elég arra, hogy boldogságomat megzavarja. Párizs közepén lakom. Mikor lakásomról kijövök, sóhajtok a mező és a magány után; de ezek megtalálása végett oly messzire kell mennem, hogy mielőtt kedvemre szabadon lélegzhetném, ezer oly tárgyat találok utamban, amely összeszorítja szívemet és a nap fele aggodalmakban telik el, mielőtt azt a menhelyet, amely felé indultam, elértem volna. Boldog vagyok, ha legalább megengedik, hogy utamat befejezzem. Az a pillanat, amikor gonosz kísérei közül tovaosonok, elragadó; és mihelyt a fák alatt, a zöld mező közepén találom magamat, azt hiszem, hogy a földi paradicsomban vagyok és époly élénk belső gyönyört élvezek, mintha a legboldogabb halandó lennék.

Nagyon jól emlékszem még, hogy rövid boldogságom idején, ugyanezek a magános séták, amelyek most annyi gyönyörűséget okoznak, izetlenek és unalmasak voltak rám nézve. Ha valakinél künn voltam a falun, a testmozgásnak és a friss levegő beszívásának szükségérzete gyakran arra indított, hogy egyedül kimenjek és ilyenkor, titokban tovaosonva mint egy tolvaj, sétálni indultam a park-

ban vagy a mezőn. De távol attól, hogy azt a boldog nyugalmat találnám ott, amelyet ma itt élvezek, magammal vittem oda ama hiú eszmék izgalmát, amelyek a szalonban foglalkoztattak vala, az otthagytott társaságnak emléke tovább kísért. A magányban az önzés párái és a világ zsivaja elhomályosították szemeim előtt a ligetek üdeségét és megzavarták a magány békéjét. Hasztalan menekültem az erdők mélyére, egy alkalmatlan társaság mindenüvé elkísért és elfátyolozta előttem az egész természetet. Csak miután a társaséleti szenvedélyektől és azok szomorú kíséretétől elszakadtam, találtam meg ezt minden varázsával együtt újra.

Meggyőződve róla, hogy ezeket az első önkéntelen gerjedelmeimet képtelen vagyok elfojtani, minden erre irányuló kísérlettel felhagytam. Megengedem, hogy minden támadás lángra gyújtsa véretem, a harag és méltatlankodás hatalmába kerítse érzékeimet ; átengedem a természetnek ezt az első kirobbanást, amelyet összes erőimmal sem volnék képes feltartóztatni vagy félbeszakítani. Csupán arra törekszem, hogy következményének álljam útját, mielőtt az bármi hatást művelt volna. A szikrázó szemek, a tűzben álló arc, a reszkető tagok, a meg-megszakadó szívdobogás, mindez egyedül a testszervezetre tartozik és az okoskodás semmit sem változtathat rajtuk. De miután megengedtük, hogy a vérmérséklet elvégezze első kirobbanását, az ember újra a saját urává válhatik és lassankint visszanyeri érzékeinek használatát ; ezt sokáig sikertelenül törekedtem elérni, de végre célt értem és felhagyva azzal, hogy erőmet üres ellenállásra fordítsam, várom a pillanatot, mi-

dőn szabadon hagyva eszemet cselekedni, győzhetek, mert ez csak akkor beszél hozzám, ha képes meghallgatásra szert tenni. De mit mondok, oh jaj! eszemet? Nagy hibát követnék el, ha őt tisztelném meg ezzel a diadallal, mert neki nem igen van része benne ; minden egyaránt az ingatag temperamentumtól ered, amelyet egy dühös szél hány-vet, de amely nyomban nyugalomra tér, amint a szél nem fúj többé ; tüzes vérmérsekletem az, amely hány-vet engem és fásult vérmérsekletem az, amely lecsillapít. Engedek minden jelenlevő fölindulásnak, minden lökés élénk s rövid mozgalmat kelt bennem ; mihelyt a lökés megszűnt, a mozgalom is megszűnik, semmi kívülről közölt dolog nem bír hosszasabban tartani nálam. A szerencse mindenféle eseményei, az emberek mindenféle cselfogásai az ekképen alkotott emberre csekély befolyással vannak. Hogy tartós fájdalmakat szenvedjek, a benyomásnak minden pillanatban meg kellene újulnia. Mert az időközök, bármily rövidek legyenek is, elegendők arra, hogy önmagamnak visszaadjanak. Az vagyok, amit az emberek kívánnak, amíg hatni tudnak érzékeimre, de alig szűnik meg ez a hatás, újra azzá leszek, amivé a természet formált ; ez, bármit tegyenek is, legállandóbb állapotom és az, amelynek révén — sorsom ellenére — élvezem azt a boldogságot, amelyre — úgy érzem — alkotva vagyok.

Leírtam ezt az állapotot egyik álmodozásomban ; az annyira nekem való, hogy nem kívánok egyebet, mint hogy az hosszú tartamú legyen, és nem félek egyébtől, mintha megzavarnák. A baj, amit az emberek nekem okoztak, semmiképen nem érint engemet, egyedül az attól való félelem,

amit még okozhatnak, képes izgalomba hozni ; de miután bizonyos vagyok a felől, hogy nem intézhetnek újabb támadást ellenem, amelynek révén állandó érzelmet kelthessenek bennem, összes cselszövényeiken csak nevetek és ellenkezések dacára élvezem önmagamat.

Kilencedik séta.

A boldogság oly állandó állapot, amely — úgy látszik — nem itt a földön levő ember számára van teremtvé. A földön minden örökös hullámozásban van, amely semminek nem engedi meg, hogy itt állandó alakot öltjön. Minden változik körülöttünk. Mi magunk is megváltozunk és senki nem biztosíthatja magát a felől, hogy szeretni fogja holnap, amit ma szeret. Így hát összes, erre az életre irányuló terveinek agyrémek. Használjuk fel az elme megelégedettségét, ha elérkezik, óvakodjunk azt saját hibánkból eltávolítani ; de ne forraljunk terveket arra, hogy azt lebilincseljük, mert ezek a tervek pusztá esztelenségek. Én kevés boldog embert láttam, talán egyet sem, de gyakran láttam megelégedett szíveket és mindama tárgyak közül, amelyek valaha szemembe ötlöttek, ez volt az, amely leginkább kielégített önmagammal. Azt hiszem, hogy ez természetes következménye az érzéki benyomások hatalmának belső érzelmeimre. A boldogságnak nincs külső cégére ; hogy felismerjük, olvasnunk kellene a boldog ember szívében ; de a megelégedés a szemekből, a magatartásból, a hangsúlyból, a járás-kelésből kiolvasható és úgy látszik, közlődik azzal, aki észreveszi.

Van-e édesebb élvezet, mint egy egész népet látni, amint egy ünnepnapon átadja magát az örömnak, és minden szív kivirít az öröm kiterjesztő sugaraiba, amely gyorsan, de élénken áthatol az élet felhőzetén . . .

Három nappal ezelőtt P. úr rendkívüli sietséggel rontott be hozzám s mutatta meg D. . .-nek Geoffrinnéről írt emlékbeszédét. Felolvasását hoszszú és harsány kacagással vezette be a munka neologismusai miatt és ama pajzán szójátékok miatt, amelyekkel az szerinte telítve volt. Egyre nevetve fogott hozzá az olvasásához. Én a legteljesebb komolysággal hallgattam, ami lecsillapította őt s látván, hogy nem akarok vele nevetni, végül is abbahagyta a nevetést. A mű leghosszabb és legkeresettebb részlete ama gyönyörűség körül forgott, amelyet Geoffrinné a gyermekek szemléletében és az ő csacsogásukban talált. Az író ebben a hajlandóságban joggal a jó természet bizonyítékát látta. De nem állapodott meg ennél, hanem határozottan rossz természettel és gonoszsággal vádolta mindazokat, akikből hiányzott ez a hajlandóság és egészen arra a szélsőséges állításra ragadtatta magát, hogyha megkérdőznők erre vonatkozólag azokat, akiket akasztófára vagy kerékbe-törésre ítélnék, mindannyian elismernék, hogy nem szerették volt a gyermekeket. Ezek az állítások különös hatást tettek azon a helyen, ahol felhozta őket. Föltéve, hogy mindez igaz, vajjon itt volt-e az alkalmas hely ennek elmondására és be kellett-e egy nagyra becsült nő emlékezetét a halálbüntetések és gonosztevők képével szennyezni? Könnyen beláttam e silány affektáció in-

dító okait és amikor P. bevégezte az olvasást, kiemeltem azt, ami az emlékbeszédben jónak tetszett, és hozzátettem, hogy a szerző, midőn ezt írta, kevesebb barátságot, mint gyűlöletet érzett szívében.

Másnap, minthogy eléggé szép, habár hideg idő volt, a katonai iskola felé egy kirándulást tettem, számítva reá, hogy arrafelé teljes virágjokban levő mohákat találok; menetközben az előző napi látogatás és D. irata járt az eszemben, amelynél bizonyosra vettem, hogy ez az epizódszerű toldalék nem minden célzatosság nélkül került belé s már az az egyetlen körülmény, hogy P. ezt a füzetet nekem elhozta és bemutatta, nekem, aki előtt minden eltitkoltak, eléggé elárulta előttem, hogy mi volt a céljok vele. Én a lelenházba adtam gyermekeimet. Ez elegendő volt arra, hogy emberi természetéből kivetkőzött atyának tűntessenek föl, amiből — kiszélesbítve és továbbfejtve ezt az eszmét — lassankint azt a nyilvánvaló következtetést vonták ki, hogy gyűlölöm a gyermekeket; nyomról-nyomra követve gondolatban e fokozatos emelkedés láncolatát, bámúlva láttam, mily ügyességgel tudja az emberi leleményesség a dolgokat fehérből feketére változtatni. Mert nem hiszem, hogy valaha ember nálam jobban szerette volna látni a kis gyermekeket pajzánkodni és együtt játszani, és sokszor megállok az utcán meg a sétányokon, hogy csintalankodásaikat és kisdud játékaikat oly érdekléssel szemléljem, amelyhez foghatót senkinél nem tapasztalok. Éppen azon a napon is, amelyen P. meglátogatott, egy órával az ő látogatása előtt, a két kis Soussoi, házigazdám két legfiatalabb gyermeke járt nálam, akik közül az idősebb mint-

egy hétéves lehet. Ők oly szívesen megcsókoltak engemet, én meg oly gyöngéden visszazonztam kedveskedéseiket. hogy dacára a nagy korkülönbségnek, úgy látszott, igen jól érzik magokat körömben; én pedig egészen el voltam ragadtatva, midőn láttam, hogy öreges külszinem nem riasztotta őket vissza, sőt az ifjabbik oly szívesen látszott hozzám jönni, hogy én — nagyobb gyermek náloknál — már különös előszeretettel vonzódtam hozzá és époly sajnálkozással láttam eltávozását, mintha a saját gyermekem lett volna.

Belátom, hogy az a szemrehányás, hogy gyermekeimet a lelencházban helyeztem el, egy kis fordulattal könnyen fajulhatott ama váddá, hogy emberi természetemből kivetkőzött atya vagyok és gyűlölöm a gyermekeket. Azonban bizonyos, hogy egy, rájuk nézve ezerszerte rosszabb és minden más úton csaknem kikerülhetetlen sorstól való félelem indított leginkább erre a lépésre. Kevésbbé bánva azt, hogy mi lesz belőlök, magam pedig képtelen lévén őket nevelni, helyzetemben anyjok nevelésére kellett volna őket biznom, aki elrontotta volna őket, meg az ő családjának nevelésére, amely szörnyeket formált volna belőlük. Még most is reszketek tőle, ha rágondolok. Amit Mohamed csinált Szejdeből, semmi ahhoz képest, amit ők csináltak volna reám nézve belőlük, és azok a kelepcek, amelyeket utóbb ez irányban nekem felállítottak, eléggé megerősítettek abban, hogy ilyen tervet csakugyan koholtak. Az igazat megvallva, ekkor meglehetősen távol állottam attól, hogy ezeket a sötét cselszövényeket előre láttam volna, de azt tudtam, hogy számukra a legkevésbbé veszélyes nevelés a lelencház nevelése lesz s ezért

ide helyeztem őket. Újra is megtenném ezt, jóval kevesebb habozással, ha a dolog újra úgy fordulna, és jól tudom, hogy nincs gyöngédebb atya, mint amilyenén én lettem volna, ha a szokás csak a legkevesbbé is segítette volna bennem a természetet.

Ha némi haladást tettem az emberi szív ösmeretében, ezt az ösmeretet a gyermekek látásának és megfigyelésének gyönyörűsége szerezte meg számomra. Ugyanez a gyönyörűség ifjú koromban bizonyos akadályt gördített ez elé, mert oly vidáman és oly szívesen játszottam a gyermekekkel, hogy nem igen gondoltam az ő tanulmányozásukra. De amint megöregedtem s láttam, hogy roskatag alakom nyugtalanítja őket, nem akartam nekik többé alkalmatlankodni; jobb szerettem magamat egy gyönyörűségtől megfosztani, mintsem az ő örömeiket megzavarni, és beérve ekkor azzal a meglelégedéssel, hogy játékaikat és mindenféle apró mesterkedéseiket nézegethettem, áldozatomért azokban a felvilágosításokban találtam kárpótlást, amelyeket ezek a megfigyelések tartak elém az emberi természet első és igazi gerjedelmeiről, amelyekből összes tudósaink mitsem ösmernek. Irataimban följegyezve látható annak bizonyítéka, hogy sokkal gondosabban foglalkoztam ezzel a vizsgálódással, semhogy örömmel ne végeztem volna és bizonyára a világ leghihetlenebb dolga lenne, ha az *Uj Heloise* és az *Emil* egy oly ember műve volna, aki nem szerette a gyermekeket.

Soha nem rendelkeztem sem lélekjelenléttel, sem könnyű előadói képességgel, de szerencsétlenségem óta nyelvem és fejem hovatovább zavartabbá vált. A képzet, valamint a megfelelő kifeje-

zés egyaránt tovasiklik előlem, pedig semmi nem kíván finomabb megkülönböztetést és a kellő kifejezések gondosabb megválasztását, mint a gyermekekkel folytatott beszélgetés. Nálam aztán még növeli ezt a zavart a hallgatók figyelme, azok a magyarázatok és az a jelentőség, amiket egy oly férfiú beszédjeihez fűznek, akiről — miután kifejezetten a gyermekek számára írt — azt képzelik, hogy orakulum módjára tartozik hozzájuk szólani. Ez a túlságos kényszerhelyzet és rátermettségemnek magamban érzett hiánya megzavar, kihoz sodromból és otthonosabban érezném magamat egy ázsiai uralkodó, mint egy kis gyermek előtt, akit beszélgetésre kell indítanom.

Még egy más kellemetlen körülmény is eltávolít most tőlük s bár szerencsétlenségem óta mindig ugyanazzal az örömmel látom őket, de nem állok többé velök ugyanazon a meghitt lábon. A gyermekek nem szeretik az öregkort. A hervadó természet képe undorító előttük. Idegenkedésök, amint észreveszem, bántólag érint és jobb szeretek attól, hogy őket cirógassam, tartózkodni, minthogy őket feszélyezzem vagy bennök undort keltsek. Ez az indító ok, amely csak igazán szerető lelkek-nél szerepel, hiányzik a mi összes doktorainknál és doktornőinknél. Geoffrinné nagyon keveset törődött azzal, vajjon a gyermekek örömet érezték-e a közelében, hacsak ő örömet érzett a közelükben. De rám nézve az ilyen öröm a semminél is kevesebbet ér ; csak akkor érzem, ha megoszthatom velök, s nem vagyok többé abban a helyzetben, sem abban a korban, amikor a kisdud gyermeki szív az enyém felé föltáruulhatott. Ha ez még megeshetnék velem, ez az öröm annál élénkebb lenne,

minél ritkább ; ilyesfélét éreztem a múlt reggel, amikor a kis Soussoi-kat megölelgettem, nemcsak azért, mert a dada, aki őket kísérte, nem nagy tiszteletet keltett bennem, s mert kevésbé éreztem szükségét annak, hogy előtte hallgassak, hanem inkább azért, mert a derűs arckifejezés, amelylyel hozzám közelítették, azután sem hagyta el őket, és nem látszott rajtok, hogy akár idegenül éreznék, akár unnák magokat közelemben.

Óh, ha élvezhetnék még néhány pillanatig ily tiszta, a szívből fakadó ölelést, hacsak egy bugyogóban járó gyermek részéről is ! ha láthatnám még egynémely szemben az örömet és megelégedést a fölött, hogy velem együtt lehet, mennyi bajért és kínért kárpótolnának szívemnek ezek a rövid, de édes áradozásai ! Óh, akkor nem lennék kénytelen az állatok közt keresni azt a jóakarátú pillantást, amelyet az emberek megtagadnak tőlem. Egynehány példából, amelyek mindig kedvesen élnek emlékezetemben, megítélhetem őket. Íme egyikök, amelyet minden más állapotban szinte elfeledtem volna, de a benyomás, amit reám gyakorolt, egész nyomorúságomat élénken illusztrálja.

Két évvel ezelőtt, midőn a Nouvelle France irányában sétálni mentem, kissé messzebb előrehaladtam ; azután balra fordúlva és a Montmartre-ot megkerülni óhajtva, Clignancourt falun haladtam keresztül. Szórakozottan és álmodozva lépegettem, nem is tekintve szét magam körül, midőn egyszerre csak éreztem, hogy átkarolják térdeimet. Odanézek és egy öt-hat éves kis gyermeket látok, aki teljes erejéből szorítja térdeimet, miközben oly meghitt és oly kedveskedő kifejezéssel tekint reám, hogy egész szívem elérzékenyült. Így szóltam ma-

gamban : Így öleltek volna az én gyermekeim is engem ! Karjaimba vettem a gyermeket, többször mélységes elragadtatással megcsókoltam, azután pedig folytattam utamat. Menet közben éreztem, hogy hiányzik valamim. Egy felfakadó szükség-érzet visszatérésre késztetett. Szemrehányást tettem magamnak, hogy oly hirtelen elhagytam ezt a gyermeket ; azt hittem, cselekedetében minden látszólagos ok nélkül bizonyos sugallatot kell látnom, amelyet nem kellett megvetnem. Végre engedve a kísértésnek, visszatérek az előbbi helyre ; a gyermekhez futok, újból megölelem s egy pár fillért adok neki, hogy nanterrei zsemlyét vegyen rajta, amelyet éppen ott árult egy mozgó kereskedő ; s elkezdtem vele csevegni, megkérdeztem tőle, kinek a fia ? s megmutatta, hogy annak a bodnárnak, aki a hordókat csinálta ; már készen álltam, hogy ott hagyom a gyermeket és hozzámegyek beszélgetni, mikor megláttam, hogy megelőzött egy gonosz kinézésű ember, aki ama titkos kémek egyikének látszott, akiket lépten-nyomon utánam küldenek. Míg ez az ember halkán a fülébe sugdosott, láttam, hogy a bodnár mereven rám szegezte szemét, oly kifejezéssel, amely semmi jóindulatot nem árult el. Ez a körülmény tüstént összeszorította szívemet és nagyobb gyorsasággal hagytam el az apát és gyermekét, mint amilyenel hozzájuk visszatértem, de kevésbbé kellemes zavarral, amely egészen megváltoztatta érzéseimet. Mindamellett többször éreztem azóta, hogy azok feltámadtak lelkemben s többízben visszatértem Clignancourt felé abban a reményben, hogy itt viszont látom ezt a gyermeket, de sem őt, sem az apát nem láttam többé viszont és ebből a találkozásból nem

maradt egyéb lelkemben, mint eléggé élénk emlékezés hátra, mindig édes és szomorú érzéssel keverve, mint mindazon indulatok, amelyek még némelykor szívemhez hatolnak.

Mindenre van kárpótlás ; ha örömeim ritkák és rövidek, viszont élénkebben is érzem őket, amikor jönnek, mintha otthonosabbak lennének nálam ; a gyakori visszaemlékezés által úgyszólván újra meg újra átemészttem őket ; és bármily ritkák legyenek is, ha tiszták és vegyítetlenek lennének, talán boldogabb volnék, mint verőfényes napjaimban. A legnagyobb nyomorúságban kevéssel is gazdagnak érzi magát az ember. Egy nyomorúlt koldus, ha egy tallért talál, ennek jobban megörül, mint egy gazdag örülne, ha egy arannyal telt erszényt találna. Nevetnének rajta, ha látnák lelkemben azt a benyomást, amit az efféle legcsekélyebb örömök okoznak, amelyeket üldözőim ébersége elől elszakíthatok. A legédesebb örömök egyike négy-öt évvel ezelőtt jutott részemül s nem tudok soha a nélkül reá gondolni, hogy kedves érzés ne fogjon el, hogy azt oly jól felhasználtam.

Egy vasárnap én meg a feleségem a Maillotkapuhoz mentünk ebédelni. Ebéd után a boulognei ligeten haladtunk át egész a Muetteig. Itt leültünk a gyepre, az árnyékban várakozva a nap alábbszállására, hogy aztán Passy felé szép csöndesen hazatérjünk. Mintegy húsz kisleány, valamiféle apáca vezetése alatt, odajött s egyrészők leült, másrészők közelünkben pajzánkodott. Míg ők játszadoztak, egy ostyasütő jött arrafelé az ő dobjával és szerencsekerekével, aki szeretett volna üzletet csinálni. Láttam, hogy a kis leánykák sóvárgó szemeket vetettek az ostyára s ketten-hár-

man, akiknél nyilván volt néhány fillér, engedélyt kértek arra, hogy játszhassanak. Míg a nevelőnő habozott és veszekedett, előhívtam az ostyasütőt és így szóltam hozzá : engedje meg mindenik kisaszonynak, hogy egy számot húzzon s én kifizetem érte önnek az összeget. E szó az egész csoportban oly örömet keltett, amely egymaga jóval túlhaladta a költségemet, mégha tárcám egész tartalmát ráfordítottam volna is arra.

Mikor láttam, hogy némileg rendetlenül törekedtek előre, a nevelőnő beleegyezésével valamennyiöket sorbaállítottam az egyik oldalon, s azután, amint a húzást megejtették, egymásután átmentek a másik oldalra. Habár nem volt üres szerencseszám és legalább egy ostya mindeniknek jutott, úgyhogy egyiköknek sem lehetett oka a zúgolódásra, de én, hogy az ünnepet még vidámabbá tegyem, titokban odasúgtam az ostyasütőnek, hogy ellenkező irányban használja szokásos ravaszságát s annyi jó nyereményt juttasson a lányoknak, amennyit csak tud s én meg fogom neki téríteni. Ezen előrelátó intézkedés folytán csaknem száz ostyát osztottunk ki, habár mindenik fiatal lányka csak egyszer húzott számot, mert ez irányban kérlelhetetlen voltam, nem akarva sem a visszaéléseket előmozdítani, sem egyeseket kitüntetésekben részesíteni, ami elégedetlenségre adhatott volna okot. Feleségem ügyesen rábírta azokat, akik szerencsés húzást tettek, hogy osszák meg nyereményeiket társnőikkel s ennek folytán osztályrészők csaknem egyenlővé, az öröm pedig általánosabbá lett.

Megkértem az apácát, hogy ő is húzzon számot, bár erősen tartottam tőle, hogy ajánlatomat meg-

vetőleg fogja visszautasítani; de ő jószívvel elfogadta azt, húzott miként a növendékek és minden teketória nélkül elvette, ami részére jutott. Végtelen hálás voltam neki érte s ebben a magaviseletében bizonyos udvariasságot találtam, amely nagyon tetszett nekem és amely — úgy hiszem — nagyon is fölért a kényeskedők affektálásával. Az egész művelet alatt nem egy pörlekedés fordult elő, amelyeket az én ítélőszékem elé terjesztettek, és ezek a kis leánykák, amint felváltva előadták és védelmezték előtttem ügyöket, alkalmat adtak nekem arra a megjegyzésre, hogy — habár egyetlen csinos sem volt közöttük — némelyek kedvessége elfeledtette az emberrel rútságokat.

Végre eltávoztunk, kölcsönösen igen megelégedve egymással, és ez a délután egyike volt azoknak életemben, amelyeknek emlékezetét a legnagyobb örömmel idézem vissza lelkembe. Másikülönben az ünnepség nem nagyon tett tönkre engemet. Harminc garasért, amennyibe legfőllebb került, több mint száz tallérnyi örömet vásároltam; nagyonis igaz az, hogy az öröm nagysága nem a költség nagysága szerint igazodik és hogy az öröm szorosabb barátságban áll a fillérekkel, mint az aranyakkal. Többízben visszatértem ugyanarra a helyre, ugyanabban az órában, remélve, hogy újra ott találom a kis sereget, de nem volt többször szerencsém hozzájuk.

Ez egy más, nagyjában hasonló fajta mulatságot juttat eszembe, amelynek emlékezete jóval messzibb időről maradt meg lelkemben. Abban a szerencsétlen időben volt, midőn a gazdagok és írók társaságában élve, olykor-olykor kénytelen

voltam szomorú gyönyöreiket megosztani. A Chevette-ben valék a háziúr névnapjának idején; az egész család összegyülekezett volt annak megünneplésére és a lármás gyönyörök minden pompája munkába vétetett erre a célra. Színházak, díszlakomák, tűzijátékok, semmi sem maradt el. Alig volt időnk kissé kifújni magunkat és elkábultunk a helyett, hogy mulattunk volna. Ebéd után lementünk a fasorba egy kis friss levegőt szívni, ahol vásárfélét rendeztek. Táncoltak; az urak kegyeskedtek a parasztleányokkal táncolni, de a hölgyek megőrizték rangjuk méltóságát. Mézeskalácsot árultak itt. Egy fiatalembernek a társaságból eszébe jutott, hogy vegyen és egymásután a tömeg közé hajigálja a mézeskalácsokat és a társaság tagjai oly nagy örömet lelték benne, midőn látták ezt a sok parasztot, amint előre rohantak, dulakodtak, egymást feltaszították, hogy elkapják őket, hogy mindenki igyekezett ezt az örömet magának megszerezni. S röpültek a mézeskalácsok jobbra és balra, s futottak a leányok és legények utánok, halomba verődtek és egymást tiporták érettök: ez nagyszerű mulatságnak látszott mindenki előtt. Álszeméremből én is a többiekkel tartottam, habár bensőleg nem mulattam annyira, mint ők. De csakhamar beleúnva abba, hogy azért üritsem ki erszényemet, hogy az emberek összetiporják egymást, faképnél hagytam a derék társaságot és egyedül sétálni indultam a vásárban. A sokféle változatos portéka sokáig mulattatott. Egyebek közt öt-hat szavojai legényt vettem észre egy kis leány körül, akinek még 10—12 gyatra almája volt a gyümölcsöskosarában, amelyen ugyan ám szeretett

volna túladni. A szavojai fiúk viszont szívesen meg akarták őt attól szabadítani, de valamennyiöknek összevéve sem volt több két-három fillérjöknel, ezzel pedig nem nagy rést üthettek az almák közt. Ez a gyümölcsös kosár a Hesperidák kertje volt rájuk nézve, a kis leányka pedig az a sárkány, amely azokat őrizte. Ezen a komédián sokáig mulatoztam, végül megoldáshoz juttattam a darabot, kifizetve az almák árát a kis leánynak és vele kiosztatván azokat a kisfiúknak. Ekkor a legédesebb látványok egyikében volt részem, amelyek az emberi szívet kellemesen érinthetik, abban, hogy az örömet az ifjúkor ártatlanságával párosulva láthattam eláradni magam körül. Mert a szemlélők is, látván azt, osztoztak benne, nálam pedig, aki oly olcsón részese lettem ennek az örömnak, ehhez még hozzájárult ama másik öröm érzése is, hogy az az én művem volt.

Midőn ezt a mulatságot összehasonlítottam azokkal, amelyeket az imént otthagytam, megelégedéssel éreztem, micsoda különbség van egyfelől az egészséges ízlések és természetes gyönyörök, és másfelől azok közt, amelyek a gazdagságból fakadnak és nem igen egyebek, mint a csúfolódás- és megvetés-szülte kizárólagos ízlések gyönyörei. Mert miféle örömet lelhetett abban az ember, ha látta, amint a nyomortól lealjasult embertömegek halomba verődtek és állati vadsággal egymást fojtogatták, tiporták, hogy kimarják egymás kezéből azt az egy-két darab összetaposott és besározott mézeskalácsot?

A magam részéről, midőn mélyebben elmélkedtem az afféle gyönyörűség fölött, amelyet az ilyes alkalmaknál élveztem, úgy találtam, hogy az ke-

vésbbé a jótékonyság érzésében áll, mint abban az örömben, hogy meglegedett arcokat láthatunk. Ez a látvány oly varázssal hat reám, amely — jöllehet szívemig hatol — úgy látszik, kizárólag érzéki benyomásból áll. Ha nem látom a meglegedést, amit okozok, mégha biztos lennék is felőle, csak félig élvezem azt. Sőt ez oly önzetlen öröm számomra, amely nem függ attól, mi részem lehet benne. Mert a népies ünnepélyeknél mindig élenken vonzott az, ha vidám arcokat láthattam. Ez a várakozásom azonban Franciaországban sokszor meghiusult, mert ez a nemzet, amely oly vígnak tartja magát, kevés jókedvet mutat játékainál. Régente gyakrabban elmentem a kültelki korcsmákba, hogy lássam ott a köznép táncolását, de táncai oly ízléstelenek, magatartása oly siránkozó, oly félszeg volt, hogy inkább megszorodva, mint örvendezve jöttem el tőlük. De Genfben és Svájcban, hol a nevetés nem párolog el szünetlenül rosszakarató bolondságokba, minden meglegedést és jókedvet lehell az ünnepélyeken. A nyomorúság nem viszi oda ocsmány ábrázatát, sem a fényűzés nem mutogatja ott orcátlan pompáját. A jólét, a testvériség, az egyetértés arra késztetik a szívet, hogy kitáruljon és sokszor egy-egy ártatlan öröm elragadtatásában az idegenek egymáshoz szegődnek, egymás nyakába borúlnak és meghívják egymást, hogy együtt élvezzék a nap örömeit. Magamnak is, hogy élvezzem ezeket a szeretetreméltó ünnepeket, nem szükséges részt vennem bennök. Elég őket látnom; látva őket, osztozom bennök; és bizonyos vagyok a felől, hogy a sok jókedvű arc közt egyetlenegy vidámabb szív sincs az enyémnél.

Habár ez csak érzékleti gyönyör, bizonyára erkölcsi oka van, aminek bizonyítéka az, hogy ugyanaz a látvány, helyett, hogy kellemesen hatna reám s tetszenék nekem, fájdalommal és méltatlansággal marcangolhatja keblemet, ha tudom, hogy a gyönyörnek és örömnnek e jelei a gonoszok orcáin nem egyebek, mint annak jelei, hogy gonosz szándékuk kielégítést nyert. Egyedül az ártatlan öröm az, amelynek jelei kellemesen hatnak szívemre. A kegyetlen és gúnyos öröm jelei megsebzik és lesujtják, mégha ez semmi vonatkozásban nem áll is velem. Ezek a jelek, miután oly különböző alapelvekből indulnak ki, nem lehetnek pontosan ugyanazok, de utóvégre is egyaránt az öröm jelei és észrevehető különbségeik bizonyára nem állanak arányban a bennem fölkellett gerjedelmek különbségeivel.

A fájdalom és kín érzelmei reám nézve még érezhetőbbek, úgy hogy lehetetlen őket kiállanom a nélkül, hogy magam is talán még élénkebb indulatoktól ne szenvednék, mint a milyeneket ábrázolnak. A képzelet, erősítvén az érzékletet, azonosít a szenvedő lénnel és sokszor több aggodalmat kelt bennem, mint amennyit az illető maga érez. Egy elégedetlen arc oly látvány, amelyet képtelen vagyok sokáig szemlélni, kivált ha okom van azt gondolni, hogy ez az elégedetlenség engem illet. Meg sem tudnám mondani, mennyi tallért csalt ki zsebemből amaz úri házakban, amelyekbe hajdanán elég balgatatag valék besodortatni magamat, az inasok zsémbes és mogorva arckifejezése, akik durcásan szolgálnak; az ilyen szolgák mindig meglehetősen drágán fizettették meg velem uraik vendégszeretetét. Mindig erősen illetve az érzéki

tárgyaktól s kivált azoktól, amelyek a kéz vagy kín, jóakarat vagy ellenszenv jelét tárják elő, továbbodortatom magam e külső benyomásoktól és soha nem tudom magam alóluk másként kiragadni, mint csak ha tovamenekülök. Egy jel, egy taglejtés, egy pillantás valamely ismeretlen részéről elegendő, hogy megzavarja örömeimet vagy csillapítsa kínjaimat. Csak akkor vagyok a magamé, ha egyedül vagyok, egyébkor mindazok játékszere vagyok, kik körültem vannak.

Régibb időben örömet estem a nagyvilágban, amikor mindenki szemeiben csak jóakaratot láttam, vagy legrosszabb esetben közömbösséget azok szemeiben, akik előtt ismeretlen valék; de ma, midőn nem kevesebb fáradságot fordítanak arra, hogy ábrázatomat megmutassák a népnek, mint arra, hogy előtte egyéni jellememet elpalástolják, nem tehetem ki lábomat az utcára a nélkül, hogy szivettépő tárgyakat ne lássak magam körül. Nagy léptekkel sietek ki a szabad mezőre; mihelyt a zöld mezőt látom, újra lélegzeni kezdek. Kell-e hát csodálkozni rajta, ha szeretem a magányt! Csupa rossz indulatot látok az emberek orcáin, míg a természet folyton nevető arcot fogad.

Mindamellett, meg kell vallanom, örömet is érzek az emberek közt való élésben, a meddig ösmeretlen az arcom előttük. De ez oly öröm, amelyet nem igen hagynak meg számomra. Nehány évvel ezelőtt még szerettem keresztül-kasul járni a falvakat és végignézegetni reggel, amint a földművelők kijavították szerszámjaikat, vagy az aszszonyokat, amint a kapuban álltak gyermekeikkel. E látványban volt valami olyas, ami megin-

dította szívemet. Némelykor önkéntelenül megál-
lottam s elnézegettem e derék emberek apró fo-
gásait és úgy éreztem, hogy felsóhajtok, azt sem
tudva, miért. Nem tudom, észrevették-e, hogy
elérzékenyültem e kisdéd örömökre s ettől is meg-
akartak-e fosztani ; de ama változásból, amelyet
az ábrázatokon észreveszek, midőn a falun végig-
megyek, és amaz arckifejezésből, amellyel végig-
néznek, kénytelen vagyok belátni, hogy nagy gon-
dot fordítottak reá, hogy inkognitómat elárulják.
Ugyanez a dolog történt velem, de még jellemze-
tesebb módon, a Hadastyánok palotája előtt. Ez a
szép intézet mindig érdekelt. Sohasem láthatom
megindulás és tisztelet nélkül a derék aggastyánok
e csoportjait, akik elmondhatják, mint a lacede-
monbeli aggok:

Mi is voltunk egykoron
Fiatalok, vitézek és merészek.

Egyik kedvenc sétahelyem a katonai iskola kö-
rűli tér volt és örömmel találkoztam imitt-amott
néhány hadastyánnal, akik megőrizve régi katonai
tisztességtudásukat, menetközben köszöntek ne-
kem. Ez az üdvözlés, amelyet szívem százszorosan
visszaadott nekik, kellemesen érintett és fokozta
a látásukon érzett örömemet. Minthogy semmi
olyast nem tudok eltitkolni, ami megindít, gyak-
ran beszélgettem a hadastyánokról is, és arról,
mily kellemesen érintett a látásuk. Nem kellett
ennél több. Bizonyos idő múlva észrevettem, hogy
nem voltam többé ösmeretlen előttük, vagy in-
kább, hogy jóval több valék előttük, mivel ugyan-
oly szemekkel néztek reám, mint a nagyközön-
ség szokott. Semmi udvariasság, semmi köszöntés

többé. Visszataszító arckifejezés, ádáz tekintet lépett korábbi udvariasságuk helyébe. Miután állásuk régi nyíltszívűsége nem engedte meg nekik, mint a többieknek, hogy vigyorgó és áruló álarc-al takarják be rosszindulatukat, teljes nyíltsággal a leghevesebb gyűlöletet tanúsítják irántam, és olyan határtalan a nyomorúságom, hogy kénytelen vagyok becsülésemben megkülönböztetni azokat, akik a legkevésbé leplezik el dühököt előttem.

Ez idő óta kevesebb gyönyörűséggel sétálgatok a Hadastyánok palotájának környékén ; azonban, minthogy irántok való érzelmeim nem függenek az ő irántam való érzelmeiktől, sohasem láthatom tisztelet és meleg érdeklődés nélkül hazájok eme régi védelmezőit ; de meglehetősen súlyos dolog látnom azt, hogy ily rosszúl viszonzozzák nekem azt az igazságosságot, amit irántok tanúsítok. Ha véletlenül egy-egy olyannal találkozom közülök, aki kicsúszott az általános kitanítás alól, vagy aki nem ismerve képmásomat, semmi ellenszenvet nem tanúsít irántam, ennek az egyetlennek udvarias köszöntése bőven kárpótol a többiek durva magatartásáért. Megfeledkezem róluk, hogy csupán ezzel foglalkozzam és azt képzelem, hogy olyan a lelke, mint az enyém, amelybe a gyűlölet nem tud beférkőzni. A múlt évben is részem volt ebben a gyönyörben, midőn átkeltem a vizen, hogy a hatytyúk szigetén sétálgassak. Egy szegény öreg hadastyán egy csónakban valami társaságra várt, hogy átkelhessen. Odaléptem és mondtam a révésznek, hogy keljünk át. Az ár erős volt és az átkelés soká tartott. Alig mertem a hadastyánt megszólítani, mert attól tartottam, hogy rám förmed és vissza-

utasít, mint a többiek szokták ; de becsületes arc-
kifejezése megnyugtató. Elbeszélgettünk. Józan-
eszű és helyes viseletű embernek látszott. Nyílt
és nyájas modora meglepett és elbájolt. Nem valék
ennyi jóindulathoz szokva. Meglepetésem meg-
szűnt, amikor megtudtam, hogy csak a legutóbb
érkezett a vidékről. Beláttam, hogy még nem mu-
tatták meg neki a képmásomat és nem világosí-
tották fel felőlem. Felhasználtam ezt az inkognitót,
hogy beszélgessek néhány perczig egy emberrel és
azon az édességen, amit ebben találtam, éreztem,
hogy a legközönségesebb örömek ritka volta meny-
nyire föl tudja ezek értékét fokozni. Midőn kiszál-
tam a csónakból, ő is előkereste a maga két sze-
gény fillérjét. Kifizettem a szállítási díjat és kér-
tem őt, hogy tegye el a maga két fillérjét, miköz-
ben reszkettem, hogy megharagítom. Nem hara-
gudott meg, sőt ellenkezőleg, meghatotta a figyel-
mem, s kivált az, amit ezután tanusítottam, hogy
— mivel idősebb volt nálamnál — segítettem neki
a csónakból való kiszállásnál. Ki hinné, hogy eléggé
gyerek voltam és sírtam miatta örömben?
Szinte égtem a vágytól, hogy egy huszonnégy ga-
rasos pénzdarabot nyomhassak a markába egy
kis dohányra, de nem mertem. Ugyanaz az álsze-
mérem, amely itt visszatartott, már gyakran meg-
akadályozott egy-egy jócselekedet végrehajtásá-
ban, amelyek örömmel töltöttek volna el, de
amelyektől bárgyúságomat siratva, visszatartot-
tam magamat. Ezúttal, miután elhagytam öreg
hadastyánomat, csakhamar megvigasztalódtam
abban a gondolatban, hogy úgyszólván saját el-
vem ellenére cselekedtem volna, ha udvariassági
megnyilatkozását pénzzel viszonoztam volna, ami

lealacsonyítja annak nemességét és beszennyezi önzetlenségét. Igyekeznünk kell azokon segíteni, akik rászorultak, de a mindennapi érintkezésben engedjük, hadd végezze a természetes jóakarat és udvariasság a maga munkáját a nélkül, hogy bármi megvásárolható és kalmár dolog merészeljen ily tiszta forráshoz közeledni, hogy azt megrontsa vagy felzavarja. Mondják, hogy Hollandiában megfizetteti a nép, ha megmondja az embernek, hány óra van vagy megmutatja az utat. Nagyon megvetésreméltó népnek kell annak lennie, amely a humanitás legegyszerűbb kötelességeit ekként piaci áruvá teszi.

Megfigyeltem, hogy egyedül Európa az, ahol pénzért árulják a vendégszeretetet. Egész Ázsiában ingyen szállásolják el az embert. Belátom ugyan, hogy ott nem találunk fel oly jól minden kényelmet. De hát az semmi, ha magunkban elmondhatjuk: ember vagyok és embertársaim befogadtak? A tiszta humanitás az, amely hajlékot nyújt nekem. A kisedek nélkülözések minden baj nélkül elviselhetők, ha a szív jobb bánásmódban részesül, mint a test.

Tizedik séta.

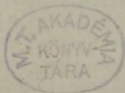
Ma, virágvasárnapján éppen ötven esztendeje annak, hogy először láttam Warensnét. Ő huszonnyolc éves volt akkor, mert egyszerre született a századdal. Én még nem voltam tizenhét, és ébredő véralkatom — de amelyet még nem ösmertem — új hévvel ruházta föl természetből fogva élettel-teljes szívemet. Ha nem volt csodálatos,

hogy ő jóakarattal fordult egy élénk, de nyájas és és szerény, eléggé kellemes külsejű fiatalember felé, még kevésbbé volt az, hogy egy bájos, szellellemmel és kellemmel telt asszony a hála mellett gyöngédebb érzelmeket is fakasztott bennem, amelyeket nem igen különböztettem meg amattól. De a legkülönösebb a dologban az volt, hogy ez az első pillanat egész életemre nézve döntő lett és az események kikerülhetetlen egymásbafűződésénél fogva hátralevő napjaim sorsát megszabta. Lelkemnek, amelynek organumaim nem fejlesztették ki legbecsesebb képességeit, még semmi határozott alkata nem volt. Az szinte türelmetlenül várta azt a pillanatot, amely ezt meg fogja neki adni, azonban ez a pillanat, bár ez a találkozás gyorsította azt, nem érkezett el oly hamar; s az erkölcsök azon egyszerűségében, amelyet a nevelés nyújtott nekem, sokáig messzire eltolódni láttam számomra azt a gyönyörűséges, de rohamos állapotot, amelyben a szerelem és az ártatlanság ugyanabban a szívben lakozik. Ő eltávolított magától; engem minden visszaszólitott hozzá. Vissza kellett oda mennem. Ez a visszatérés eldöntötte sorsomat és már jóval előbb, mielőtt őt bírhattam volna, csupán ő benne és érette éltem. Óh ha egészen betölthettem volna a szívét, mint ahogy ő betöltötte az enyémet! Micsoda békés és gyönyörűséges napokat töltöttünk volna együtt! Hisz' ilyeneket töltöttünk, de mily rövidek és gyorsan elfutók voltak azok, és micsoda sors követte őket! Nincsen nap, amelyen örömmel és megihatottsággal ne emlékezném életemnek erre az egyetlen és rövid idejére, amelyben énemet teljesen, zavar-talanul és akadály nélkül megőriztem s a melyben

igazán elmondhatom, hogy éltem. Elmondhatom körülbelül úgy, mint a Prætoriumnak az a præfektusa, aki Vespasianus alatt kegyvesztetté léve, napjait békében végezte falusi birtokán: *Hetven évet töltöttem a földön, de ebből csak hetet éltem.* E nélkül a rövid, de becses időköz nélkül talán bizonytalanságban maradtam volna önmagam felől, mert életem összes többi részében — könnyű és ellenállás nélküli lény lévén — annyira a mások szenvedélye által ide-oda hányatott, dobált, rángatott életet éltem, hogy mint úgyszólván passzív szereplő ebben a szörnyű viharos életben, nehezen tudnám megkülönböztetni, mi igazán az enyém a saját magamviselkedésben, a vaskényszerűség oly súlyosan nehezedett reám. De e kevés esztendő alatt, egy nyájas és kedves nőtől szerettetve, azt tehettem és az lehettem, amit tenni és ami lenni akartam, és szabadidőmnek okos felhasználásával, az ő tanácsaitól és példájától is erősítetve, lelkemnek — amely ekkor még egyszerű és új volt — azt a formát adhattam, amely azt a legjobban megillette és a melyet az mindig meg is őrizett. A magány és a szemlélődés vágya azokkal az áradozó és gyöngéd érzelmekkel együtt született szívemben, amelyek azok táplálására voltak rendelve. A lárma és a zaj összeszorítja és elfojtja, a nyugalom és a béke életrekelti és megerősíti őket. Össze kell szednem magamat, hogy szerethessek. Rábeszéltem mamácskát, hogy falun éljünk. Egy magános ház egy völgy lejtőjén lőn a menedékhelyünk, s itt, négy-öt év alatt egy századra való életet és oly tiszta és teljes boldogságot élveztem, amely bájjával mostani sorsom borzalmát is béragyogja. Szükségem volt egy szívem szerint való

barátnőre, és megnyertem azt. Vágytam a falusi élet után, és megkaptam azt. Nem bírtam elviselni a leigáztatást, tökéletesen szabad, sőt több mint szabad voltam, mert csupán vonzalmaim bilincseltek le és csak azt műveltem, amit művelni akartam. Minden időmet édes gondok vagy mezei foglaltosságotok töltötték be. Semmi egyebet nem kívántam, mint hogy ez a kellemes állapot sokáig tartson ; egyedüli gyötrelmem az a félelem volt, hogy az nem sokáig fog tartani, s ez az aggodalom, amely helyzetünk kényes voltából fakadt, nem alap nélkül való volt. Ettől fogva azon járt az eszem, hogy e nyugtalansággal szemben némi szórakozást szerezzek elmémnek és segélyforrásokat arra, hogy következményét megelőzzem. Úgy gondoltam, hogy a tehetségek bő készlete a legbiztosabb segélyforrás a nyomorúság ellen, ezért elhatároztam, hogy üres időmet arra használom, hogy képessé tegyem magamat arra, mely szerint egykor lehetőleg megadhattam a legjobb asszonynak azt a támogatást, amelyet tőle nyertem vala.

— — — — —
— — — — —

JEGYZETEK.

Első séta.

12. lap, 6. sor. Furfangos gyűlöletük: Rousseau egykori barátaira: Diderotra, D'Alembertre, Holbachra, Humera Grimmre és D'Épinaynére gondol, akik ellenségeivé váltak és a föld hatalmasaival szövetkezve, az ő vesztére összeküdtek.

12. l. 22. s. Tizenöt éve... Már a *Rousseau juge de Jean-Jacques*-ban is, amelyet pár évvel korábban írt, két helyen szintén 15 évet említ, amióta a szerencsétlenség rázúdult; sőt Moulton genfi lelkészhez intézett levelében már 1770 április 6-án ezt írja: «Tizenöt éve dolgoznak ellenem a föld alatt» (*Oeuvres complètes*, éd. Hachette, t. XII. p. 212), vagyis ő bizonyára 1756 április 9-étől, az Ermitage-ba való költözésétől — ami által kivonta magát barátai befolyása alól s lassankint egész világnézetében elfordult tőlük, nyers materializmusuktól, rideg atheizmusuktól — számítja barátainak ellene való fordulását. 1762 január 26-án Malesherbeshez intézett levelében ezt írja: «Csak 1756 április 9-én kezdtem élni! (*Oeuvr. compl. t. X. p. 304.*) Tényleg az Ermitageban és Montmorencyban töltött évekkal kezdődik Rousseau lángelméjének teljes kifejlődése, önálló írói és gondolkodói egyéniségének teljes és érett kivirulása és — barátaival való szakítása.

13. l. 28. s. Tíz év múlva... Rousseau üldözési mániája első, hevesebb kitörésre 1766 nyarán Woottonban jutott, midőn Hume-ot árulással vádolta; tetőpontját 1776 február 24-én a Notre Dame-székesegyházban lefolyt jelenettel érte el, — ettől fogva baja fokozatosan enyhült.

17. l. 13. s. Dialogusait (*Rousseau juge de Jean-Jacques*) 1775—1776-ban írta.

18. l. 7. s. Rousseau nem nagyon bízott az orvosok tudományában, hanem a természet erejére bízta magát; az orvosok elleni kifakadásaival *Vallomásaiban* is több helyt találkozunk (I. 226., 238. l.). Az oratoriánusok-ellenséges magatartásáról szóló gyanúja, minden valószínűség szerint, nem egyéb, mint üldözési mániájának beteges jelensége, amelynek utónyomai még az *Álmodozások* írásakor is visszamaradtak lelkében. *Vallomásai* X.-ik könyvében nagy bizalmatlansággal nyilatkozik Berthier atyáról, aki mindenüvé betolakodik, akinek «mosolyában nem tudom miféle kaján-ságot láttam, ami teljesen megváltoztatta arckifejezését előttem» (magy ford. II. k. 238. l.).

19. l. 16. s. Rousseau *Vallomásait* 1765—1770-ben írta, azok 1765 őszi, Svájból való távozásáig adják elő élete történetét.

21. l. 28. s. Montaigne *Essais*-i 1580-ban jelentek meg.

Második séta.

25. l. 5. s. Mint ez adatból látszik, Rousseau 1776 december havában vagy 1777 elején, a menilmonti baleset után írta az *Álmodozások* I—II. könyvét.

31. l. 27. s. * * *-né, Schneegans szerint, Mme la présidente d'Ormoy regényíró; első regénye, amelyről itt szó van, «Les Malheurs de la jeune Emilie» (1777). (Les Rêveries du promeneur solitaire. Strasbourg, éd. Heitz, p. 153.).

36. l. 4. s. Célzás Szent Ágoston praedestinatio-tanára, amely az Isten kegyelmi kiválasztása mellett a bűnösök egy részének elvetését tanítja.

Harmadik séta.

36. l. Solon verse, található Plutarchos, *Párhuzamos életrajzok*: Solon, XXXI. fejezetében; dr. Kacsovics Kálmán így fordítja a verssort: Vénülök, de azért folytonosan tanulok (I. köt. 211. l.).

40. l. 19. s. Rousseau becsületes iparos (órás) családból származott; szépapja jelentékeny vagyonát 10 gyermeke közt osztotta meg s így a Rousseau nagyapjára (R. Dávidra) már csekély vagyon jutott; Rousseau Dávidnak 3 fia és 3 leánya

maradt; ami Rousseauunk atyja, Izsák, könnyelmű, veszedő s gyermekeivel nem törődő ember volt, anyja (Bernard Zsuzsánna) szintén tekintélyes polgárcsaládból származott, de anyai nagyatya (B. Jakab) parázna életmódja miatt a tanácstól és a consistoriumtól sokféle büntetésben részesült, kimerülés folytán korán, 33 éves korában meghalt; anyja, a «szép B. Zsuzsánna» (szül. 1663.) a kacérkodást és tetszelgést kizáró egyházi rendeletek meg nem tartása miatt konzisztoriumi megrovásban részesült; apja testvéreinek, R. Theodorának, anyja testvéreivel, B. Gáborral való házasságában már 8 nappal az esküvő után megszületett az első gyermek, ami szintén konzisztoriumi megrovást vont maga után. Rousseau kissé szebb színben tünteti föl atyját, mint a valóság mutatja.

40. l. 20. s. Lambercier lelkésznél Bosseyben.

40. l. 28. s. *Vallomásaiban* (I. 61—71. l.) részletesen leírja a torinói menedékhelyen az áttérésre történt előkészítést.

42. l. 18. s. E külső és belső átalakulásról, amelyen dijoni pályamunkájának megjelenése után, 1751-ben áment, részletesen szól a *Vallomásokban* (II. 91—94.).

43. l. 6. s. Forradalom... a párizsi laza erkölcsi felfogással és fényüzéssel szemben a puritán genfi erkölcsiség, egyszerűség, igazság, természetesség elvei emelkedtek már dijoni pályaművében érvényre.

44. l. 10. s. A modern filozófusok alatt Voltaire, La Mettrie, Diderot, D'Alembert, Helvétius és Holbach értendő.

47. l. 1. s. «Gyermekkorom előítéletei» alatt genfi neveltetésének emlékeit érti, azt a vallásos és erkölcsi szellemet, fölfogást, amelyet ott gyermekkorában magába szítt s amely szívének-lelkének soha el nem mosódó öröksége maradt.

48. l. 14. s. A 3 előző lap hangulata, fejtegetése sok részben rokon a *Szavojai Vikárius hitvallásának* — az *Emil* IV-ik könyvébe szőtt ezen becses valláserkölcsi vizsgáladásnak — hangjával és hangulatával (l. különösen a Sz. V. Hitvallásának [magy ford. Sárospatak, 1912.] 34., 52—53., 67., 83. lapjait).

Negyedik séta.

57. l. 11. s. R.*** abbé, Schneegans szerint (id. mű 153. l.), Thomas Marie Royou (szül. 1740 körül, meghalt 1792.), a

Louis le Grand-kollégium tanára, a *L'année littéraire* egyik szerkesztője. *Vitam vero impendenti* — célzás R. jelmondatára: *Vitam impendere vero* (életét az igazság szolgálatába állítani), Juvenális mondása. (Sat. IV. 91.) 1758 márc. 20-án D'Alemberthez intézett híres levelében (*Lettre sur le spectacle*), ennek egyik jegyzetében találjuk először e jelmondatot (*Vitam impendero vero* — ezt választottam jelmondatul s ehhez méltónak érzem magam). 1762-től fogva igen sokszor levelei élére illeszti; 1762 júl. 21-én Luxembourg tábornagynéhoz intézett levele végén már úgy szól róla, mint ismeretes dologról, ezt óhajtja arcképe alá, neve helyett tétetni, s ezt vésette pecsétnyomójára is.

58. l. 22. s. Rousseau torinói tartózkodása alatt, midőn gr. De Vercelliné házában inaskodott, úrnője halála után «lopott egy kis régi, rózsaszínű, ezüstös szalagot.» Mivel nem igen rejtette el, megtalálták nála, a vallatásnál azt felelte, hogy Marion szolgáló adta neki; Marion sírva tiltakozott a vád ellen, de Rousseau állhatatosan megmaradt állítása mellett (Vallom. I. 85—86. l.).

59. l. 15. s. Jelszavát, mint föntebb láttuk, még Franciaországból való menekülése előtt fölvette.

66. l. 24. s. *Temple de Gnide* (Cnidosi templom), Montesquieu érzéki és izetlen regénye vagy idillje (1725), amelyet a párisi frivol és libertinus társaság mulattatására írt, különösen pedig ama gyönyörhajhászó kis udvar számára, amelyben Bourbon herceg miniszterelnöknek a nővére uralkodott. Egy kortársa azt mondotta e műről: Cela sort de la tête de quelque libertin qui a voulu envelopper des ordures sous des allégories.

75. l. 31. s. Rousseau *Vallomásai* írásakor 53—58 éves volt.

77. l. 9. s. Paquis-városrész Genfnek a Rhône jobbpartján fekvő északi és déli része.

78. l. 5—6. s. Tasso: *Gerusalemme liberata*, c. II. 22.

78. l. 20. s. Plainpalais, Genfnek a Rhône balpartján fekvő déli városrésze.

Ötödik séta.

22. l. 4. s. Rousseau a *Vallomások* II. kötetének 373—392. lapjait szentelti a Szentpéter-szigetén való tartózkodása leírásának.

82. l. 15. s. *Regényesebbek* (romantiques) — a romantikus szónak első használata.

83. l. 24. s. A môtiersi megkövezésről (lapidation), amely 1765 szept. 6 és 7 között éjjel folyt le s amelynek folytán R. kénytelen volt Môtierst odahagyni, l. a *Vallomások* II. 371—378. lapjait.

84. l. 9. s. Csak két hónapot... tulajdonképen annyit sem, mert R. szept. 8-án érkezett a szigetre s okt. 16-án már kiüzte onnan a berni kormány rendelete.

86. l. 1. s. Neuchâtelnek első igazi modern botanikusa és természettudósa : Jean-Antoine d'Ivernois (szül. 1703.) orvos volt, aki széleskörű orvosi gyakorlata mellett tudományos munkásságra is talált időt. Megírta Neuchâtel flóráját (*Catalogue méthodique des plantes qui croissent naturellement dans la souveraineté de Neuchâtel et Valangin, 1745—1746*). Testvére, Guillaume Pierre államügyszér révén, aki nyaranta Môtiers-Traversben lakott, R. csakhamar megismerkedett vele, azonban már 1764—65 telén meghalt ; R. tisztelt és csodált odaadó barátját vesztette el benne. «Elvesztése mind számunkra, mind a közre nézve nagy veszteség s én a szenvedésbeli türelem és erény mintaképét vesztém el benne, amelyre sokszor szükségem volt.» Ez a férfiú vezette őt be a botanikába, utalta Linnére és ismertette meg a sexualis rendszerrel. R. előtt Linné úgy tűnt föl, mint egy jószágos égi szellem, aki a három természeti ország legkedvesebbikét az eszelősség és önzés világából világosságra hozta, gyönyörűségünké tette. Most már egészen más színben látta a világot, mint midőn a Warensné tanítványa volt. Másik botanikustársa *Dupeyrou* neuchâтели gazdag magánzó volt, aki a holland gyarmatokban nőtt fel s ott gazdag botanikai ismeretekre tett szert. A harmadik *Neuhaus* neuchâтели orvos.

86. l. 20. s. A *Systema naturae* alatt Linné műve értendő amelyet már az előző télen áttanulmányozott.

90. l. 22. s. Tizenöt év eltelté után... kissé túlzott számítás, mert ha 1778 elején írta is e sorokat, akkor is csak 12 és fél év telt el a Szentpéter-szigetén való tartózkodása óta.

Hatodik séta.

107. l. 32. s. Gyges gyűrűje láthatatlanná tette annak viselőjét.

Hetedik séta.

112. l. 2. s. Utazásaim közben . . . Angolországban (Woottonban), Normandiában s Délfranciaországban való tartózkodása alatt állandóan s nagy hévvel botanizált.

112. l. 6. s. Rousseau 1770 június havában (20-adika táján) tért vissza Párizsba és telepedett ismét meg a Platrière-utcában ; ekkor 58 éves volt, — az évszámokat mindig csak nagyjában, hozzávetőleg állapítja meg.

112. l. 15. s. Párizsban eleinte nagy érdeklődéssel folytatta botanikai vizsgálódásait és tanulmányait ; a szabadban tett sétái mind botanikai kirándulások voltak. 1771-ben lassankint visszavonult a párizsi társaságtól, 1772-ben a barátaival való érintkezést, 1773-ban a levelezést megszünteti ; ezután a botanikáról is lemond és 1776-ban botanikai könyveit és rajzait, nagy herbariumát és maggyűjteményét eladta az angol Malthusnak.

112. l. 24. s. 1777—78. telén mohokat és zúzmókat gyűjtött Párizs környékén ; a genfi Prévost, aki utolsó életévében többször meglátogatta híres honfitársát, beszéli, mily bámulatos gonddal és gyöngédséggel kezelte R. növénygyűjteményét. Szerette és tisztelte Linnét, az újabb növénytani műveket, pl. A Murray «Systema vegetabilium»-ját áttanulmányozta.

116. l. 31. s. R. korában a botanika igen elhanyagolt állapotban volt Franciaországban, azt a patikusok, gyógyművészek és kuruzslók kizárólagos ügyének tekintették és a trye-i kastélyban a Conti herceg emberei a botanizáló Rousseaut veszedelmes csalónak kiáltották ki, aki állítólag a bölcsek követ, meg az életelixirt kereste és titkos tudományát az emberek mérgezésére használta fel. E tekintetben Rousseau végtelen sokkal megelőzte korát, a hazugság és babona elleni harc egyik előharcosa, a tudomány szabadságának apostola volt. Nemesak teljes értéke szerint méltányolta Linné nagy jelentőségét, hanem tovább ment nála, mert fölismerte, hogy a növények strukturájának és organizációjának kipuhatlása a botanikai tudomány legfőbb feladata.

117. l. 30. s. Rousseau nagy hódolattal írt Linnének 1771 szept. 21-én ; «nagyon tudatlan, de nagyon buzgó tanítványának» nevezi magát, aki nagy részben az ő iratai forgatásának köszönheti azt a nyugalmat, amit élvez. «Egyedül

a természettel és önnel, mezei sétáimban gyönyörűséges órákat töltök és igazibb hasznot látok az ön *Botanikai filozófiájából*, mint az összes erkölestani művekből. Örömmel hallok, hogy nem vagyok ön előtt teljesen ösmeretlen s hogy egyik-másik művét meg akarja nekem küldeni. Legyen meggyőződve Uram, hogy azok kedvenc olvasmányaim lesznek és az a gyönyörűség még nagyobbá lesz azáltal, hogy azokat öntől kaptam.»

128. l. 5. s. Rousseau 1765 augusztus havában mászta meg az 1449 méter magas Robaila-hegyet, vagyis a Chasse-ron-hegy északi lejtőjén levő Robaila-majorságot.

129. l. 27. s. Montmollin motiersi lelkész, aki eleinte jó barátságban állott Rousseauval, de aztán — a *Hegyi Levelek* megjelenése után (1764) — a neuchâтели papság ösztönzésére, fellázította ellene a motiersi lakosságot.

130. l. 9. s. Louis Comte d'Escherny (1733—1814) egy lelkes francia fiatal ember; Pury ezredes Rousseau szomszédja Motiersben. 1764 júl. 25-én indultak el a kirándulásra és Noirvaux községből hágtak fel az 1611 m. magas Chasseron-hegyre. Ennek csúcsa egészen alpesi jellemet mutat és nagyszerű kilátás nyílik róla az Alpok láncolatára, a svájci fennsíkra és a Jura-hegységre.

130. l. 16. s. Rousseaut itt a névhasonlatosság megtévesztette, mert a könyvkereskedő boltja a Chasseral-hegyen, Neuchâtel egy másik magas hegyén állott.

130. l. 21. s. Rousseau 1768 július havában időzött Grenoble-ban. 1768 jún. 18-án ért szökve Normandiából Lyonba s itt Boy de la Tournénál töltött pár hetet; júl. 7—10. napján több botanikus társaságban kirándulást tett a Grande-Chartreuse hegyvidékére; innen, társaitól elválva, a Sapey-hegyen át Grenoble-ba ereszkedett le; innen júl. 25-én Chambérybe rándult, hogy egykori barátnőjének és imádothjának, Warensnének († 1762) sírját fölkeresse. Grenoble-ból aug. 17-én utazott Bourgoinbe.

131. l. 30. s. Bovier ügyvéd később, mikor nyomtatásban olvasta R.-nak ezt az előadását és róla szóló jellemzését, a leghatározottabban tagadta, hogy ez a jelenet megtörtént volna.

Nyolcadik séta.

148. l. 29. s. Az ötödik álmodozásban.

Kilencedik séta.

150. l. 7. s. D'Alembertnek Geoffrin-néről írt emlékbeszédéről van szó. Geoffrinné (1699—1777) nagyhírű, keresett szalonot tartott, ízlése, szívjósága magasra emelte őt a társaságban. Háza csaknem 30 évig az összes államférfiak, írók és művészek találkozó helye volt; D'Alembert, Raynal, Helvétius, Galiani, Marmontel, olykor Diderot, vendégei közé tartoztak.

160. l. I. s. Az Ermitage-ban való tartózkodása idején (1756 ápr. 9-től 1757 dec. 15.) történt, amely egynegyed órányira volt a Chevrete-től, D'Épinayné kastélyától.

162. l. 19. s. Rousseau, midőn 1754 nyarán pár hónapot töltött Genfben, többször részt vett ilyen népies mulatságokon, de gyermekkorából is emlékezett azokra.

165. l. 12. s. Az invalidusok palotája, a Szajna balpartján, 1844 óta dómjában I. Napoleon felséges síremlékével.

165. l. 17—18. s. Plutarchos, Párhuzamos életrajzok: Lykurgos, XXI. fejezetében ez olvasható: A spártaiak ünnepén az öregek kara így kezdte az éneket:

Mi hajdanában mind erős ifjak valánk.

Erre az ifjak kara így válaszolt:

Mi meg leszünk, de még vitézebbek, mint ti most.

(Dr. Kacs Kovics K., Plutarchos párhuzamos életrajzai. Budapest, 1894. I. k. 120. l.).

Tizedik séta.

168. l. I. s. Rousseau e tizedik sétát 1778 virágvasárnapján (ápr. 12.-én) írta, mert ekkor volt 50 esztendeje, hogy Genfét elhagyva, Szavojába szökött s Annecyben Warensnéval találkozott. E találkozás 1728 március 21.-én, virágvasárnapján történt. Szökésére a közvetlen okot az adta, hogy március 14.-én este 6 órakor, midőn mezei sétájából a városba visszaigyekezett, a város kapuját éppen az orra előtt csapták be; minthogy kimaradásáért durva mesterétől kétízben már

kemény fenyítésben részesült, a második után, mint *Vallo-másaiban* mondja (I. 42—43.), elhatározta, hogy nem teszi ki magát többé ennek s nem tér többé vissza a városba. Nehány napi kóborlás után Confignonba érkezett s ennek plébánosa (Pontverre) szívesen fogadja őt, azonnal áttérítésére gondol s ennek előkészítésére egy előkelő és jótékony úri-hölgyhöz Annecybe küldi. Ez az úrihölgy báró Warensné, aki maga is 1726-ban tért át a kath. vallásra s Rousseaut pár nap múlva Torinoba küldi a katechumenusok intézetébe, hogy ott a kath. vallásra előkészülve, áttérjen. E találkozás hosszú évekre eldönti Rousseau életének és szívének sorsát.

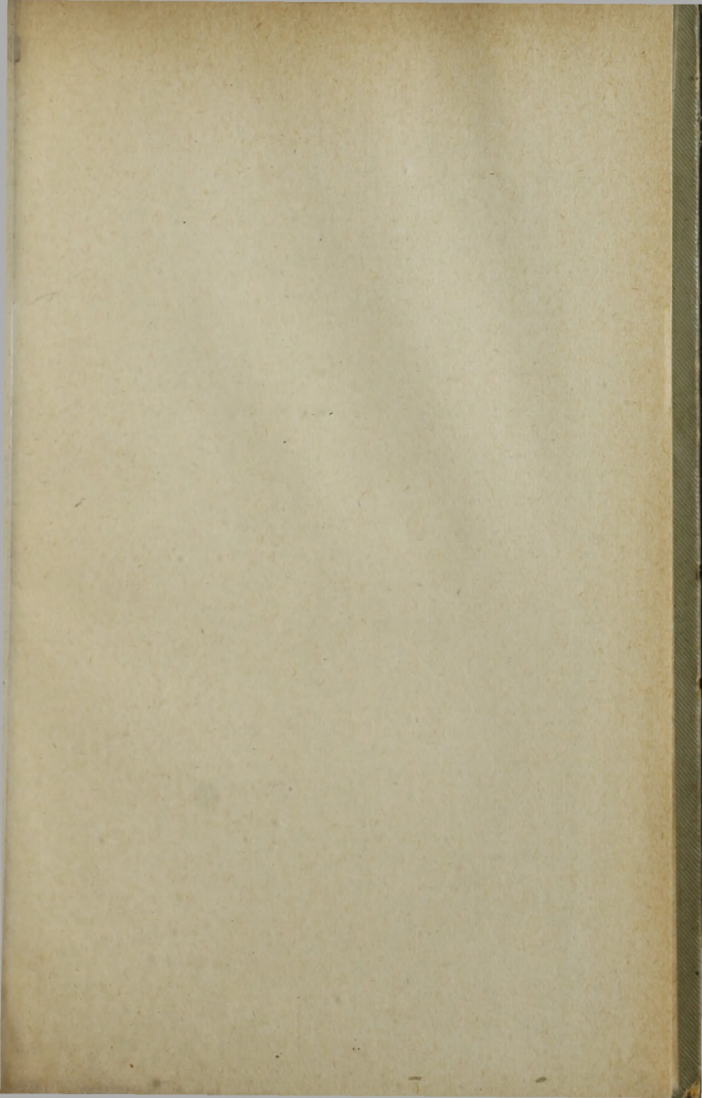
168. l. 3. s. Rousseau itt mind a Warensné, mind a saját életkorára vonatkozólag kissé téved: Warensné (Françoise-Louise de La Tour) 1699 május 31-én született Veveyben s így 1728 tavaszán már 29-ik évében volt, ellenben R. még nem volt 16 éves.

169. l. 21. s. Rousseaut már március 24-én Torinoba küldte; innen R., miután április 23-án ref. vallását levetkezte, különböző szolgálatok végzése és kalandok átélése után 1729 tavaszán ismét visszatért Warensnéhez, aki őt szívesen fogadta és végleg magánál tartotta.

170. l. 2. s. Másutt (X. 304.) mint Spartianus mondását idézi, hogy Similis, Trajanus udvaronca, miután minden keserőség nélkül elhagyta az udvart és minden hivatalos állását, hogy békésen falusi jószágán éljen, e szavakat vésette sírkövére: *Hetvenhat évig időztem e földön, de csak hét évet éltem belőle!* Ámde nem Spartianus, hanem Dionysos Cassius idézi e mondást.

170. l. 15. s. Rousseau 1729-től, olykor hosszabb megszakításokkal 1740-ig élt Warensné közelében; 1733 őszén lesz Warensné kedvese, de szíven Claude Anet-vel, majd Winzenried-del kénytelen osztozni.

170. l. 30. s. E magános lak alatt a Charmettes-et érti (Chambéry közelében), amelyben 1738—1740-ben éltek, részint (télen) R. egyedül, részint (nyáron) együtt Warensnéval és Winzenried-del. R. itt költőileg idealizálja a Charmettesben Warensnéval töltött szép éveket. Az bizonyos, hogy szíve itt nyílt ki s lett fogékonnyá a szerelem és a természet szépségei iránt s az is bizonyos, hogy irodalmi és tudományos képzettségének alapjait itt vetette meg.

Karl Marx

und mit dem letzten Teil
des ersten Bandes

